

Автобиография

Григор Ст. Пърличев

Текстът тук е този на първото издание на автобиографията, обнародван през 1894 г. в София в **Сборника за народни умотворения и книжнина**, книга IX.

Речник и някои разяснителни бележки могат да се намерят в събраните съчинения на Пърличев издадени от БАН, София, 1970 г, тук.

PDF версия чрез L^AT_EX съставена от Тропчо (2014). За намерени грешки и коментари: тук.

Глава 1

Да пиша ли биографията си? Да обнародвам ли най-тънките подробности на краткия си живот? Да се сравня ли с онзи безумно-гордий калугерин, който пред смъртта си сериозно се загрижи да остави своите бройници в наследство на Папа и разни други свои вещи на разни калугерици и постници? Дълго време се колебах и нито бих писал, ако не бех уверен, че биографиите са доста полезни книжки.

Колкото и да е дързко да уверява човек, че е рожба на еди кого си (всекой не може знае чие е семе), верно е обаче, че съм син на Ставра Пърличев и Мария Гъкова, родители доста бедни, но честни.

Роден съм в Охрид на 18-ий януария 1830 според едни, 1831 според други. За това и редко споминам дати: до вчера нито в ум ми вхождало да пиша история. При това честите от правителствена стърна настъпи на домът ми унищожиха много мои ръкописи.

След мало умре баща ми и ме остави шестмесечен младенец заедно с други двама брата и една сестра, всички маловъзрастни. Дедо беше земеделец, висок и белобрад старец, но трудолюбив; он всека събота просеше милостиня за затворниците. В тия милостини, може би, имаха значително участие и внучетата му. Бех едва 4 годишен, когато дедо ми достави един гърцки буквар по ветшайшата метода и ме изучи на имената на буквите: алфа, вита и пр., които разпознах в неколко дена. Но когато почна да ме учи на сричание: вита [+] алфа = ва, вита [+] епсилон = ве, такво учение виде ми се съвсем странно и мислех със слабия си мозък как е можно две цели думи да са равни с един слог? Разумева се, това беше мисъл не изречена с думи. При все това, в неколко дена победих тази мъчнотия. Многаж майка казваше на деда:

– А что се мъчиш с ово нипе (младенец)? Може ли то сега да се научи на каквото и да е?

– Мълчи ти – казваше дедо, – ти ничто не знаеш. Гледаш ли тая ми къща? След смъртта си требваше да я оставя на сестра си, зачтото ти си харич и немаш средства да ме гледаш (призираш), как что ме гледа тая. Но знаеш ли ти кому ке я оставам? Никому! Никому! – освен Григору!

Дедо беше очарован, когато му четех. Всекий вечер ми носеше по един симит от две пари. Но за да покажа мрачността на тези първобитни времена, ще ви разкажа кратко една историйка, която ще докаже че тогава любящий убиваше любимаго, и то невинно, безсъзнателно. Обичай беше да се гори борина за осветление (какта у Омировите ирои). Свещникът беше железен и около 1 метър висок. На него окачваха борината и тя озаряваше Божиите твари със светлината си – ту ослепителна, ту съвсем бледна. Аз обичах да стоя между свещника и противоположний нему зид и да се вирам на сенката си. Това не се аресваше на деда и на майка, коита беха уверени, че това е опасно нечто и ми казваха.

– Немой синко! оти на сънът ке те вяхне желка и ке те дави.

После дедо рецитираше едва слушно неколко гърцки молитви и лягаше:

– Легни синко, при мене и гушни ме (обгърни ме): желката ке дойде.

Аз лягах при него разтреперан и го обгъръцах. Он прехвърляше покривалото преку своята и моята глави, може би с цел да се стопли по-скоро. Тога майка ми, по прежнему с деда условию, налагаше ръката си силно и бързо ту на главата ми, ту на нозете ми, ту на плещите ми. Аз мислех, че то е желката и бех в неописуема душевна тъга и обгъръцах деда все по-силно и по-силно. Креч вдървяше ръцете ми. Студен пот ме обливаше, едно от страх, друго от немание въздух. Узнавах, че дедо се смееше, но аз не се смеех. “Како ке се живеј?“, мислех си аз, и тая мисъл остана царица на всичките ми мисли. Бидох принуден да остава на стърна оптическите явления на сенката си, но видно беше, че здравието ми се повреди. Естествено нервик, тогава станах много по раздражителен: “чему ми е живот, когато имало е желки мъчителки? Еда ли мало са другите ни мъки?“

Дедо като виде чтението ми свободно, ме заведе на училище и, според обичая, принесе на учителя, наречен Аптоле, един салтар локуми (ромбовидни млинчета) и една разноцветна кърпа, и си отиде. В училището, ветхо здание при гробищата, немаше ни столове ни чинове, но две дълги и тлъсти греди. Там се учих две години почти без никакво приключение. Когато снегът навалеше изобилно, дедо идеше на училище, ме зимаше на рамо и ме донасяше дома: аз бех всекога необут.

Глава 2

Да кажем нешто и за тогашното учебно дело. Учителят, условен за 330 гроша годишна плата, седеше и шиеше. Когато учениците идеха при него да си прочитат урока от октоиха или псалтира, или орелой, за да ги алакса (Да им даде другий урок), учителя продължаваше шиението. Всекий ученик, като дочиташе урока си, чекаше решението на учителя, който му казваше: “Земи другото“ или: “Не!“ Към пладне, заповедваше: “Спите,“ ни редеше един до друг, наслоняваше главите ни на гредите, и туряше во десното ухо всекому по едно камче, за да не мърдаме. Горко на оногова, комуто би паднало камчето! По тоя начин учителят доволно сит и напоен спеше блажен сън. Нередко учениците му носеха ястия и пития, кой от милост, кой от страх. Забележете и това, че он и открито просеше у учениците да му донесат от дома си, кой едно, кой друго что, и съвременно им казваше: “ама да не узнае татко ти“. За да развлечем скуката на такъв живот, с хлебни трошки мамехме слънцето да дойде по-скоро до кохата (време за отпуск). Поимахме въздух силно и глъбоко, за да опитаме кой повече ще трае до второ поимание. Върху гробните плочи седехме срещу слънцето с отворени книги, за да опитаме кой повече ще устои на отражението на слънцевите лъчи. Верно е, че това е причината на късогледнието ми, което наклика на главата ми несчастия, които безполезно е да преброявам.

За да пишат, учениците издигаха десното си колено и на него туряха хартията, а левото им колено, свито, се опираше о душето. Когато зех да пиша, перото ми се виде как най-тежка мотика; изобилни потове течеха по телото ми како да бех орал вес-ден без почивка. Учителят никога не ми каза как да държа перото, зачтото и нему не беха казали. Тъй и до днес твърде грозен е начинът, по който държа перото. По цели месеци аз не рачех да пиша, и учителят не ме забележи или се преструваше, че не ме забележава. Един ден обаче ми каза:

- Камо ти писмо?
- Даскале! захватих да пиша, но много, много изпотех, и за то оставих,
- Ти не си потен, бре пес! и отдамна ти писмо не си дал.

Тъй каза, ме свали на́зем, турна нозете ми във фалака и ми дърпна, тъй да кажем, без една 40. Незабавно се измъкнах из учили[щето] и се бавех по улиците до отпуска на учениците, та че тогава и аз се върнах у дома си; но не казах ничто на домашните.

Утрента рано зех октоиха си и прибегнах при п[оц]¹ Стефана, другий учител, не по-добър от Апотолета, но по-представителен и по-благогласен певец. Тогава големо старание се полагаше за размножаване на певците, на църквите, на октоихите, на псалтирите. От туй днес в Охрид се броят десет главни църкви и безбройни малки църквици. В едни църкви не можеш преброи повече от петина посетители: и при все това службите се вършат редовно. Гърцкото духовенство беше вдъхнало на населението такъв един фанатизъм, чтото във всека почти къща се намираще октоих или псалтир. От туй, още

¹Поставеното в квадратни скоби [] е прибавено от редактора.

на 12-годишния си възраст аз знаех наизуст октоиха и последованието на църковното пение. Знаех и 8-те гласове, които и днес още помня, при все что не съм се учил никога на псалтири. Фанатизма тога беше такъв, чтото най-знатните фамилии, Н. П. Робевци, Паунчеви и пр., изтъргнаха синовете си от деловодителство на велика търговия и ги поставяха учители за "Бог да прости" както те казваха, за да ни преподават даром и с фанатически жар непонятни граматически правила. Се разтрепери Охрид от една ръкопис, чийто апокрифний съчинител потвърждаваше: 1-во, че е паднала от небо; 2-ро, че в петък не треба да се работи; 3-то, че в събота, что звукне клепалото, треба да се остави всека работа; 4-то, че който прочете туй божествено писмо, дължен е непременно да го препише и разпространява – инако гнев Божий ще падне на него и на неговите. С молби аз сполучих да прочета тази ръкопис, даже и я преписах и поставих на св. Трапеза на храмът на св. Безсребреници. Ефимерий, п[о]п Н. Б., който благодарение на въздържанието си още и днес е жив и здрав телом и умом, който отдавна би умрел, ако постоиаше във винопийството, е, ако и не мношко учен, но здравомислящ и благоразумен. Он разрешаваше паството си да работи без гризение съвести в некои празници. Он, вместо да препише ръкописа, както се надевах, я остави бездействена и туряше на нея ипсоми. Он, може би, желаше да я тури на друго место, не толкова честно, но не рачи: фанатизма беше силен.

Поп Стефан ме прие радо, даже и ласкаво. Он служеше в църква св. Климента; а аз как добър "Αναγνώστης" (четец) бех му нужен. Апотолета узна това и се разсърди, както да бех убил баща му, и чрез влиянието на митрополита Калиника, когото често размиваше с буфонериите си, ме грабна, турна нозете ми във фалака, и ми нанесе повече от 40. Се върнах у дома и разказах на майка за даскалския бой.

– Даскал е той – каза тя, – ще бие я!

Се върна и дедо и ми поднесе обикновения симит. Със страстни сълзи му разказах, что пострадах от даскал; но причините на боя, разумева се, не му обясних.

– Никога даскал не бие – каза дедо, – без кабаат. Безбели ти му си сгрешил в нешто: но и ако не си сгрешил, нема ничто синко.

– Два пъти ме би, дедо, лошо ме би, без милост ме би, под фалака ме би.

– Нема ничто: който любит, мъчит, рече софос Соломон.

– Аз нема да ида вече у Апотолета.

– Ке идеш, ке идеш.

Наведох главата си, но не рачих веч да видя лицето на Апотолета; а за да не безпокоявам домашните, особено деда, който беше болен, аз се преструвах, че ида на училище, а се криех в развалините на градската крепост и там читях и се любувах с природата, докле стане отпуск на учениците. Всекий ден прочее, в обикновените часове, зимах книгите си, а наедно с них и некая от ония елино-църковни ръкописи на пергамент – книги, които читях тъй свободно, както печатаните. Не стига това: когато намирах на пъти некой изписан лист, бил той мал или голем, ръкописен или печатан, чист или скверен, не можех да устоя на любопитството си – требаше да го взема в ръце и да го прочета еднаж, дваж и със себе да го взема.

Глава 3

Дедо, като узна, че болестта му няма да трае дълго и че приближила му се кончината, повика майка и каза ѝ:

– Аз умирам, но Господ не ке ви остави от ръки. Никола и Ивана да ги кладеш на занает; те ще изкарат хлебът си боллук, боллук – така четото и за тебе ще преостане. Зуграфина я услових за хизмежарка у хекимът Залокоста, който ще я храни, ще я облича и ще ѝ дава 200 гроша на година. То не е мала сума. На Григора се надевам – и ти да се надеваш. Слушаш ли?

– Слушам, ама горко мене, ако ми било писано да се надевам на едно детенце.

– Дай ми клетва оти ке го пращаш на училище.

– Тако ми жалби, тако ми тъги, ке го пращам.

– Кога така, кукята моя, покукнината моя, лозията мои са ваши – и съвременно ѝ връчи една кърпа, в която беше вързано нешто като пари: в нея беше и худжетът, документ чрез който ни оставяше единствени наследници на имота си.

– Слушай! – повтори дедо.

– Слушам.

– Оклетие ви оставам да ме погребите с един само поп.

– Господ не ке остави децата ми съвсем сираци, тате! Господ ке ми ти подари здравице.

– Можит, Господ все можит, но аз съм дължен да си уредя работите. И така, прости ме: много домакинка си ми била, много послушна си ми била, много честна си ми била, много си ми служила. Како истий татко си ме гледала. Много ноци без сън над перницата ми си прекарала. А аз окаяник, за ничто и никакво, хиляда пъти съм те огорчил. Прости ме снахо ... (дедо заплака).

– Бог да прости, и ти прости ме.

Тъй каза и целува му десница, и нас застави да я целунем.

– Бог да прости ... и благослови ... тебе, и чеда твои ... Повикайте ... духовникът ... и Ефимерията ... с причестно.

С тичание най-големий ми брат ги повика. Изповедта не беше дълга. След нея дедо се причасти. Около полнощ издъхна он как праведник, тихо и незаметно. Смъртта на деда ми стори дълбоко впечатление. Майка много пъти ми разказваше за татка, за раните му, за нежността му, за денонощните усилия, които той полагаше, за да ни прехрани с иглата си, но аз за деда повече жалех: него аз познах, от него облага видех. Майка ме утешаваше, ако и да имаше и тя велика нужда в утешение. Тя даже, с истинска в Бога вера каза, че Господ ще ни помогне тъй, четото, не само мене, но и Ивана, ще ни праща на училище.

– Что велиш ти, синко Никола.

– Немай гайле, нано, аз ке работам, много, много.

– И аз не по-малко: усещам во себе сила голема; ке работам по къщите; работата е

здравие и чест.

Тъй като бех слаб и нервик, нищо не ме утешаваше, но майка беше упражнена в домашни и земеделчески работи. Она беше лъвица телом и душею. Мишците ѝ бежа железни; лицето ѝ сълнцем почернело от полските трудове. Братия ми постъпиха в ткачий занаят, а сестра ми стана слугиня. Словото мамино беше: “ке работам по къщите.” Тъй речено, и тъй сторено. Она още от вечер сготви ястие за всички ни и ни каза:

– Чекайте ме утре к вечеру: ке работам утре у Танчевци (милионерска къща, сега изпаднала), ке ви донеса и хлеб, и манджа – каза она.

Помолихме се Богу и легнахме; но цела нощ не спях.

Глава 4

Заран, като се разхлади въздуха, заспах. Всички беха търгнали по работата си, а аз не ги узнах. Дойдоха братия ми за обед и ме намериха още в глъбок сън.

– Встани – каза Николай, – ке ручаме.

Встанах... ручахме...

– Брате Николай – казах аз, – како ке се живеј? Сега ти ни си и татко, и дедо. Не ми позволяваш ли да ида у Танчевци да видя нана.

– Иди братенце – каза он и ме целова, – но да не им сакаш хлеб.

– Не! Не! аз съм сит, много сит.

– Иди, но е далеко.

– Ако. Аз не се уморявам.

Търгнах и в неколку минути пройдох оная ужасна стръмнина, што отделя бащина ми къща от Танчеви.

– Де е майка? – питам аз.

– Сакаш ли хлеб – каза ми домакинката.

– Де е майка?

– На езеро... пере.

Се спуснах по стръмната низина как стрела. Преди да достигна ъгълът на Писиновската улица, чух майчини си въздихания: милата носеше на глава един, още мокър, болярский килим, от грамадна дължина и ширина, сгънат *in octavo* – килим, когото мъска с труд би носила. Разкъса ми се сърцето. Като ме виде, тя спре стенанията си и ми направи една подсмивка.

– За што ти тука синче?

Но аз плачех, както да би некой убил майка. Омир каза:

*“Половина благодатства Бог отнима човеку, кой
свобода си изгубил, който станал роб другому.”*

Майка се спре.

– Что плачеш, синко?

– Еда ли така, нано, ке робуваме?

– Синко! казват оти знаеш много книга, а ти си още мал и не знаеш. Знаеш мощне добро небесните работи, а земните не ги знаеш: тука на земята всекиј е роб. Блазе на оного, што с труд извишва себе си. Горко на оного, што с дембелство унижава себе си. Гледаш ли оная лепа кука, в която служам? Тя сега бърго ке се продава, а ти, ако се трудиш, ке я купиш за никаква цена.

Тъј тя проповедваше и съвременно от 4-тех стърни на килима крупни капки падеха на земята (дрехите ѝ отдавна беха съвършено измокрени). После с нови сили търгна

нагоре по стръмнината.

– Майко! дай ми килима да го понося.

– Не ... не чинит ... види ... килимът не е тежък ти можеш да го носиш, но ученици да носят, грехота е.

Тъй майчината ѝ неизмерима любов и уважение към ничтожното ми учение показваше, а съвременно и ме утешаваше с това: “Килимът не е тежък.”

Майка вървеше боса, с твърди и топотни крачки: тя искаше да каже – “Не съм уморена“. Като стигнахме у Танчеви, никой не ѝ дойде на помощ да снесе от главата ѝ тежкия товар. Викна майка, никой не отговаря.

– Спийт смъртен сон – каза тя и биде принудена да възлезе по стръмната стълба.

Тогава се появи домакинката и показа ѝ место, дето да сложи килима. Майка, кое с усилие на жилистите си ръце, кое с наклонение главата напред, сложи килима.

– Господ да ти усили рамената – каза домакинката. – Гледам, оти сега килимът е съвсем инакъв, съвсем како нов.

Тъй каза, без да ѝ покаже место да си почине, даде ѝ един огромен пешник и ястие изобилно. Майка каза:

– Господ да ви чува и варди от зло.

Явно че домакинката не разбра урока: може ли разбра човек, съвършено упит от нехайство и сладострастия? Туй не малко повлия, дето после станах най-буйний и страстний член на опозицията против аристокрацията. Како да бех избран за общий отмъстител за бедните, всекога съм мразил, гонил и бил децата на богаташите, на чорбаджиите и на учителите си, когато они постъпваха гордо със съучениците ми.

Глава 5

Дойдохме дома. Бех в униние.

– Руча ли, синко?

– Ручах.

– Сега иди си у даскала.

Аз не рачех да ида; и тъй зех по обикновеному книжките си и търгнах към опустелата крепост и там си четех, докле се отпуснаха учениците, и после се върнах у дома. Съвестта ме гризеше, дето лъжех майка, благородна, неуморна, добродетелна, свещена майка – и то[ва] увеличи меланхолията ми. Но и всичко, что ме обикаляше, помогна да я увеличи, тъй като и естествено бех към нея предразположен. Нашата собствена и всеобщата бедност, лица бледни от глада и нечистота, първенците ни станали фанариотски руфиани, съвършеното унижение на тъй наречената хондрокефалска канала, която казваше Теос вместо Θεос, катадневни върволици от земледелци, карани в затвор за данък, благочестиви селячани, които се покланяха и с челото си биеха килима пред сквърни, немилостиви, сребролюбци, лицемерци, страстолюбци, калугери, които (калугери) се ругаяха безчеловечно над самите глави на поклонниците си. Конака (хукюмата) беше близко до къщата ни. Там почти всеки ден фигурираше фалаката. Нередко 20 дренови стапа се кръшеха о плесните на униженаго българина. Надалеч се слушаха писковете му, милковете му. Се чудех как може да има на светът хора толко глупави, чтото да обичат и оценяват такъв живот. Бех разтръсен как поет, който гледа зло по светът и не може го търпи. Ако би ме видел некой психолог, би ме заставил да пиша стихове, но тогава де такъв наставник? И така най-цветните години на страстната младост минаха в грубо безвкусие. Поприще немах. Колкото рачително и да се занимавах с гърцко чтение (Българското беше неизвестно), почти ничто не разбирах. Меланхолията ми всеедно растеше. Бех всеедно думен, нахмурен, мрачен, како старец, който много пострадал в живота. В радости, сватби, песни, танцове, меланхолията ми се усиляше. Видел ли съм беда, каквато и да е; чул ли съм ридание на безсълзна баба над чуждаго мъртвъца – тутакси страстни сълзи потичаха из очите ми. Бех постоянно в раздражение. Никоя дреха не ми се аресваше, ако не беше съвършено хубава, чиста, благокройна. С трескава ярост разкъсвал съм дрехите, които осъждах за несъвършени. Много страдала майка от таквото настроение.

Един ден (беше Страстната неделя) брат ми принесе ми тържествено отдавна обещаний за Великден новий фес. Като не бех никога носил фес, фесът, тъй като беше малко поширок отколкото требаше, виде ми се несносен товар.

– Врати го назад – казах на брата си.

– Какооо!

– Така.

– Яз го купиш и нема да го вратам.

– Яз нема да го носам.

Напрасно вси ме уверяваха, че фесът е хубав, прехубав и много ми прилега.

– Не съм учен да нося фес по-харно гологлав.

Тогава Николай дърпна ми порядочен бой. Боя претърпех, но феса не рачих да нося.

При все туй понекога си позволявах да развличам меланхолията си с детски игри и опасни ветърничавости. Един ден се покачих на сливата на съседката си Талялица и зех набързо да сривам и ям плодовете ѝ наедно с костилките им, докле се сети съседката и викна с пронзителний свой глас. От страх и бързание в слизанието паднах от дървото на камни, дето си счупих един резец. После лежах опасно болен от запечение (Костилките беха останали в мене), докле силен клистир ме избави от належаща смърт. Повече от две седмици майка беше принудена да ме държи за мишки, за да излеза на двора. Като се мало пооправих, казах на майка:

– Остави, не крепи ме: сега можах сам да вървам.

Но чтом тя ме остави, аз паднах.

– То! како можит да бидит!

Вироглаво повторих опита до 4 пъти и резултата беше все същий. Тогава се уверих, че съм бил опасно болен и близък до кончината си.

Глава 6

Още здравието ми беше слабо, когато се разгласи, че иде в града ни призван некой си прочут елинский класний учител. Казваха, че он е влах и после не го наричаха инако освен “Влахът“, и за дълго време след отхожданието му, това име беше равно с “класний учител“. Се зарадвах дето имах занапред да се занимавам и тъй да отбегна тежката скука, която ме гнетеше и гризенията на съвестта си, дето лъжех майка. Влахът, както и всички пред него и след него учители, ни преподаваше по два бедни урока на ден. Казвам бедни, защото всеки урок състоеше от десетина думи, които нито ние разумевахме, нито он можеше ни изясни на матерний ни язык. Можете си съобрази каква беше ползата от такива учители. И днес още се чудя с крайната си търпеливост, дето дълги години посещавал съм училището, без да разумевам почти ничто. Приемник на Влахът (Почти всека година и всеко тримесечие се променяваха учителите) беше, ако добре помня, некой си Константин Янинец, наречений “Куциот“. Он учителствова три годин с такво усърдие, чтото зе да храка кръв, но гласът му, както и онзи на Влахът, беше глас вопиющаго в пустини. Почти никой ничто не му разбираше. Он в църков често грабеше от ръцете на четците църковните книги и ме заставяше да чета. Робе му каза:

– Даскале! три години ни служиш. Ти плащаме честно: удостои ни да видим плодът на трудовете ти.

Учителят пожълте как смил, требваше да послуша и за 1 месец се готви за изпит. Се наредихме около 40 ученика в митрополийский салон; Робе почна да изпитва:

- Ἡ μέθη τί μέρος λόγου εἶναι?
- [“Пиянство” каква част на речта е?]
- Ἐπίρρημα.
- [Наречие.]
- Τί εἶναι ἐπίρρημα?
- [Какво е наречие?]
- Λέξις ἡ ὁποία σημαίνει ἐνέργειαν.
- [Дума, която означава действие.]

Ученикът безочливо отговаряше: като знаеше, че ничто не знае, он мислеше, че и изпитателят му ничто не знае; но на третия въпрос се отчая и замълча. Робе повика другеого:

- Τό γάρ τί μέρος λόγου εἶναι?
- [Думата “защо“ каква част на речта е?]
- Ῥῆμα.
- [Глагол.]
- Σχημάτισέ το.
- [Спрегни го.]

- Γραγαρέω-ῶ, γαργαρέεις-εἶς...
- [Защом, защощ ...]

Робе се разсмея.

- Τί σημαίνει τό γάρ?
- [Какво значи “защо“?]

Ученикът замълча. Робе повика третияго ученика, който како по-хитър, зе да изустява ораторски-звучно граматиката, без да чака въпроси. Робе се разхохота и го спре. Подобни беха изпитите и на други ученици, докле ми дойде редът. Робе ме попита:

- Στρατηγούσης τί μέρος λόγου εἶναι?
- [“Командуващ“ каква част от речта е?] (Он изпитваше само за частите на речта).
- Μετοχή.
- [Причастие.]
- Τί εἶναι μετοχή?
- [Что е причастие?]
- Ἐπίθετον προερχόμενον ἀπό ῥήμα.
- [Прилагателно, произходяще от глагол.]
- Τί σημαίνει προερχόμενον?
- [Какво значи “произходяще“]
- Что излєгвит [произлиза].

Робе узна, че разбирам нешто си и каза:

- Τήν δεκάτην ὥραν ἔλα εἰς τὸ μαγαζὶ νὰ ἐκλέξῃς μπασμᾶν διὰ φορέματα.
- [В 10 часа дойди в магазина да избереш басма за дрехи.]

После ме застави да спрягна Στρατηγέω-ῶ [“командувам”] и го проспрягнах бързо. Очарованието беше общо. След свършъкът, учителя ме прегърна пред целия събор:

- Πάρλιτζε! ἐσὺ μου ἄσπρισες τό πρόσωπο = [Пърличе!] ти ми лице обели [изчисти от позор], и плака, плака как человек омит от безчестие обществом признано. Ай наивний! Той требаше да е уверен, че жителите колкото по-малко го разумеваха, толко повече го уважаваха. Тоя ден песни и радости на сродниците, дето в изпитанията се отличил един папагал. К вечеру отидох у Робевеи и ми отмериха три аршина басма.

- Печали ти, Глигор – ми каза брат ми, – а яз и басма по-хубава ке ти купам и в Янино ке те пратам да се учиш.

Много се зарадвах, но същата година внезапна смърт (от перипневмония) го грабна от обятията на осиротелата фамилия, която на него се надеваше. За да не увеличи скърбта ни, майка често идеше в зимникът и там го оплакваше. В утешение ѝ казах:

- Майко, Зарче ме кани дома си да учам сина му. Той ми такса 400 гроша годишна плата, и храна, и облекло. Филладата на седемчислениците се търси от Свята гора: яз ке я отпиша всичка по три пари листът, а то ке стане харна сума. Муренката наша стига до облаци. Никоя муренка в градът не ражда черници толко големи и хубави како нашата. Ти береш черниците така... како ръка да не ги фатила, а яз ке ги продавам по целия град...

- Тамо ли ке спиеш?
- Къде?
- У Зарчевци?
- Тамо ке ядам, ке пиям и ке спиям.
- То не бива, Глигоре аз без тебе не можам.
- И така нека бидит; волята твоя нека бидит.

Майка ме стисна в обятията си. 40 дена след братова ми смърт, сродници и съседи,

според обичая, дойдоха у дома за възпоминание покойника. Ястията, что донесоха, бе-
ха изобилни, разни и вкусни тъй, чтото ядох чрезмерно и не усещах, че съм пресищен,
докле коремът ми се обтегна тъй, чтото сякаш ше тресне. Обаче от това зпоупотребле-
ние не легнах на постеля.

Глава 7

Според обещанието си, почнах да отписвам филладата с трескава дейтелност. (Това отписване не малко ми помогна в езика). За уроците си немах никаква грижа; си позволявах даже и чести отсъствия. Тогава уроците беха толкова сухи, чтоо отсъствията и не се считаха за смъртен грех. Еднаж (през учителствованиято на Андроника Йосифчев, добър и деятелен учител охриданин) 4-ма ученици се съгласихме да идем наполе. Там, в Далянската река, ловехме малки ягулчета. За обед дохождахме си у дома, а след обед пак се събирахме на река: Какво да правим? Неумолима беше нуждата за развлечения, а училището беше ни омързнало. Тази игра се продължи 4 – 5 дена. После, некой си извести майка и тя с горка подсмивка зе да ме бие по нозе с драпаво дърво. Градът се огласи от виковете ми; но майка в биението не показва милост и после тури нозете ми в гъстосолена вода, предварително приготвена. Тя беше се решила да ме изцери еднаж завсегда от болестта на отсъствията, и сполучи.

Дълго време отписвах филладата. Като свърших делото, го представих Евтиму Балазу, който ми го поръча. Цели часове он изпитова дали отписът е точен: не намери ни една грешка. Он направи сметка (аз сметание не знаех) и ми каза, че треба да ми плати 16 гроша; но он постъпи великодушно: ми даде 4 бешлъци, които ми се видеха как 4 милиона. Като връчих парите майци си, очите ѝ блъснаха: не ради значителността на сумата, но от радости, че видела първий плод на трудовете ми. Както видите, никой може би, не е работил толко евтино, колкото аз. Но имахме и други средства: майка развъждаше кокошки, а аз продавах яйцата. Еднаж Анастас Серезлия, доктор гърк, който навсекъде с ентузиазъм хвалеше моите успехи и всекога даром ме цереше, ме виде в чаршия, дето седех на един камен, озябнал от студ, и в skutът си държех десетина яйца за продан, и ми каза по гърцкий.

– Встани!

Встанах.

– Колко пари ги продаваш?

– По три пари.

Он ми плати по пет пари.

– Никога да не седиш на камен. Разбра ли?

– Разбрах.

– Направи клетва.

И се заклек.

– Аз имам 4 сина, но тебе обичам повече. Не желая да те церя пак: не че жаля трудовете си или лековете си, но жаля здравиято ти. (Хилядо поклони пред сенката му, ако и да мразеше он все, что е българско).

Явно че животът ни не беше оholen. Но имахме и друго средство: през юния и юлия, след обед, продавах черници. Се надпреваряха светът, кой по-напред да купи. Много пъти даже турците не оставяха християнина да купи: и тъй всекога вó време се намирах на училище.

Един ден, ужасний ден (3-й юлия 1840), майка падна от черница. И днес, когато си напомня това приключение, трескави мъхорници усещам по плещите си, а по бедрата си едно неопикуемо болезнено чувство както да ми се топи лоят. До Бога писнах, като видех майка прострена полумъртва.

– Нема нищо – каза тя, поизправи главата си и виде средния пърст на десницата си изкълчен между първата и втората фаланга, и грозно изкривен.

Ако и да беше како пияна от паданието, тя зе да тегли изкълчений пърст с всичките си сили, докле костите кръкнаха и се наместиха във физиологическо състояние.

– Сега немай гайле – каза тя.

Съседките притекоха, я уловиха за мишки, я заведоха в къщи, й постлаха и употребиха вси средства, что им беха подръки за облекчение на пациентката. Никога през живота си не съм бил толкова тъжен, колкото тоя ден: бех всеедно при постелята й. Очите ми всеедно в лицето й приковани. Майка усещаше болята ми, може би повече от своята и болезнено се подсмиваше.

– И това ще мине, синко! Нашата муренка е благословена; тя е наший ангел хранител – аз я почитам за свето нешто. Мнозина паднали от нея, но никой не се убил. Иван... и той падна... билем от най-големата висина (и ми показа един клон на огромното дърво); но ми го варди Господ: ништо не пати. Не гледаш ли колко жени идат катаден и земат от кората й за лек против всекакъв прищ?

След неколко дена майка оздраве и зе да работи по обикновеному.

Глава 8

Как за утешение на миналите ни несчастия, Митре Миладинов дойде да учителствува в Охрид. Он се въдвори во дедова ми къща заедно с младата си невеста. Между десетте учители, които се променяваха през моето в Охрид ученичество, ни един не се оказа толко полезен на учениците, колкото Миладинов. Он във всека постъпка имаше нечто си привлекателно. Словото течеше из устата му като мед. Священ огън гореше в очите му. Он знаеше, че треба да ни учи на гърцкый: инако не можеше и да се мисли. Но ето той как ни учеше: “Донеси, вода – φέρε νερόν“ и т. н. До негово време не знаехме почти ничто от аритметика. До негов съвет старшите ученици зимахме огромните три тома на лексикона на А. Гази, се събирахме дома и превеждахме Плутарха на новогърцкый. Боже мой! Колко широка беше тога паметта ни! Миладинов ни запозна и с италиянскый език. Вътре в шест месеца преведохме целий първий том на Телемаха. Изпитанията станаха, каквито не бежа ставали. Навсекъде се раздаде слух за цъвтението на охридското училище. От много градове и паланки на Македония и от най-западната част на Албания се стекоха ученици в Охрид да се учат при Миладинова, но всички му се сърдеха дето мърсеше (не постеше). Една година, помня, стисна глад: майка необикновено натъжена ми предложи да постъпя в занаят. Тогава аз се заплаках: никак не ми се щеше да оставя училището, едва тога почнах да се наслаждавам с непостижимите Омирови хубости.

– Майко! не ли е по-добро да ида у Зарчевци?

– Иди, синко! – и отидох.

Зарче заповеда да ставят трапеза, ме постави при себе и ме препоръча на домашните си. Като ядох до сита:

– Сакаш ли – каза ученолюбивий гъркоманин – да седиш у нас, да те гледам како син?

– Сакам.

– С Андроника мой ке ходиш на училище, с него ке се вращаш, с него ке ручаш, с него ке спиш, и понекога ке го учиш.

– Всеедно ке го учам.

– Да ми си жив.

Тъй речено, тъй сторено.

Глава 9

Но мрачната съдба не беше още се уморила в гоненията си. Един ден Зарчевица ме прати в чаршия да зема месо. В една неверна стъпка, що направих в бързанието си, навихна ми се ногата. Много дена куцах, без да кажа никому нищо. После болите не се търпеха и казах на майка. Тя повика една баба, която ми тури нозете в сапунена вода. Ногата отече ужасно. След 2 – 3 дена нужно беше да стане операция. Прибегнах при Робе: Серезлията не беше дързостен хирург. Робе проби с нещера отеكلото место (посред свирката, на вътрешната ѝ стърна) и тутакси потекоха изобилно гной и кръв. След два месеца се появи оток към горнята част на същата кост (два пръста под ставът) и пак Робе направи операцията. Зарче, или от страх да не плаща Робеву за курата, или ради ветхи по между им страсти, ме отби от Робева и сам лично ме препоръчи на некой си дайреджи, Махмуд, който узна как на догад, че между двете рани има съобщение, взе дебела синя хартия, направи от нея цилиндрически свитък, доста правилен, го намаза с мехлем и го въвре во горнята рана. После он осторожно с двата си пръста сучеше свитъка, докле краят на свитъка излезе през другата рана. Тържествена радост се появи на лицето Махмудово:

– За две седмици ще те изцеря – каза он.

Зарче и аз го прославихме по целия град. Аз никога на надежди не съм се наслонявал; даже презирал съм ония, что пасат ветрове, но в думата Махмудова твърдо повервах. Всекий страдалец верва, че ще се окончат страданията му.

За 7 – 8 дена Махмуд сполучливо променяваше свитъците; в последнята визита он, уверен в мъдростта си; зе да тегли свитъка не твърде осторожно. Чтом се скри в раната горний край на свитъка, долний се скъса тъй глъбоко; чтото ни най-тънкото оръдие не би могло да го подхване, а оръдия у Махмуда немаше никакви. Най-големата част от чуждото тело остана в моето. Дойдох у дома и разказах на майка ... Ох! како тя се разплака! Не чеках от нея плач; тя беше необикновено твърдодушна, но сега, види се, че тя пресметна тежестта на несчастieto.

– Не плачи, нано, ке ходим у Робета; той ке го извадит фитилът.

Отидох у Робева; он нито се поизпита да го извади и каза, че сам от себе фитилът ще си излезе през долната рана, нечто което и чудесно се сбъдна след 4 годин. Он зе да затваря раните, като ги гореше със селитрино сребро (*lapis internalis*). Всред зима потеех от боли. Горната рана заскоро се затвори, но долната не се затваряше.

Робе знаеше, че не мога да му платя ни парица за курата. Он ми представи безцеремонно едно свое ръкописно съчинение по медицина с заглавие: “Тайни, открити от ...“ и ми заповеда да го препиша на чисто. Преписах безконечното му съчинение у дома си: Зарчев дом беше ми омързнал. Защо? – и аз не знаях причината. Верно е обаче, че тогава всичко беше ми омързнало. Не обичах нищо на светът, освен Омира и майка, и Богородица, пред която се покланяхме. Нито “добро утро“ казвах некому! Се

чудех как люде могат живе в тази плачевна долина. Постоянната ми мисъл беше или съвършенство, или смърт.

Преписванието на Робевото съчинение беше дълго и мудро. За маса нито дума можеше да стане: тогава у най-богатите къщи маса немаше. Пиших, както на училище, т. е. държещи хартията на десното колено. Почеркът на Робева е най-пренебрегнат, сбъркан, отчаятелно нечетък. С неимоверна търпеливост изучих формата на всека Робева буква, докле зех да чета писаното му как собствено свое. Тъй се трудих повече от три месеца, за да изплатя визитите.

Един ден, Робе, като четеше преписът ми и виде, че съм написал ἐἰς ἐργασίαν, вместо неговото ἐξ ἐργασίαν, ме попита зашто съм тъй писал.

– Тъй треба! – казах и чрез граматиката, която изустявахме, му доказах, че тъй треба да се пише.

– Браво! – ми каза он.

Тъй тогава беше ни заслепил фанатизма, чтого, които знаеха гърцката граматика, се почитаха за велики и священи хора.

После М. Миладинов се оттегли и аз станах терзия. След два месеца Симон чехлар, охридянин, дойде от Тиран и каза, че тиранлиите търсят учител за 2500 гроша. Сумата ми се виде огромна.

– Что велиш, нано?

– Ходи.

Тя пригрови все что треба за пътувание, даде ми мушами за да обвивам болната си нога и чрез целования по очи и бузи, даде ми благословията си. Аз плачех, но нейни очи, според Омира, стоеха как рогове или железоз: за да ме ободри она криеше сълзите си.

Пристигнах в Тиран. Там ме завзе носталгия (отечествената болест): бех едва 18-годишен и за първий път странствувах. Нощя, особено, плачех по майка цели часове. За нейно утешение побързах да ѝ пиша, че намерих в Тиран една много изкусна баба, която ми се обеща, че ще ме изцери съвършено. За добра чест в Тиран странствоваше и Симон, когото почитах как баща и детето му учех како роднаго брата. Като се свърши годината, реших се да изпълня ветхото си желание – да ида в Атини. Първата нощ что се върнах от чужбина и спях под бащин си покрив, се случи странно нешто: като излезох по полунощи, почувствовах на болната си нога необикновена топлина. Пипнах – ръката ми се умокри. Повиках майка. Тя запали борина и – что да види: кръв беше облила ногата ми и още течеше.

– Бах! нема ничто – казах, – то е от пътуванието.

Майка бръкна в раната и извади едно синикаво вещество, а заедно с него и кост, до три сантиметра дълга, с неправилна широчина (че беше изгнила).

– Слава Господу – каза майка, – излезе фитилът. (То беше наистина хартииний Махмудов фитил).

Утрента се стекоха дома по обичаю сродници и съседи. Те знаеха, че желая да се уча, но де? Что? Как?

Тогава се решаваше съдбата ми. Не се найде ни един да ме посъветува да ида в Русия, а пак тогава само името на Атина и Янино звучеше у нас. Покойник Ангеле Групчев, най-учений тогава мъж, който как сродник мой имаше и най-големо над мене влияние, ме посъветува да прегърна медицината. Много пъти се е случило, чтого човек, който

е сторил много добрини, даже и на неприятели, е сторил обаче и неволно зло на най-близния си. Тъй се случи и сега. Обещах му се да се уча на медицина, на която не бех никак призван, след[ователно] и не наклонен. Обещах му се, защото много бех страдал и желаях да леча човечески страдания, но не знаех, че никой никога нема да успее в дело, което не му е присърце. Да изповедам и това: отивах в Атина не само за да се уча, но и да се изцера, тъй като мислех, че нема по светът по-добри от атинските доктори, както нема по светът по-добър от Омира. Инако, може би и майка не би ме пратила.

Глава 10

Търгнах през август 1849 с 1500 гроша. На пъти, в село Пателе, като исках да превежа раната си, видех, че течението на гноя беше секнало и раната беше в пълно заживяване, и писах на майка.

Требваше да мина през Лариса – пътуване дълго, но за то по-евтино. Когато оставихме Домоко и прехвърлихме турско-гърцките граници, един гърк, търговец, мой спътник, слезе от коня и целова земята.

– Стъпихме на елинска земя – каза он.

Слезох и целовах земята.

– Боже мой! колко тази земя е червена!

– Да! защото е упита от кръви.

Веднага направих няколко стиха, които и декламирах с пророческо въодушевление. Опиванието ми се усили, когато отдалеч видех прочутият Παρθενών.

В Атина се явих пред университетските власти, за да се запиша в Μυτρώον. Ме изпратиха при Βάμβα да държа изпит. Он ме изпита само по елинский, ми даде едно чудо похвали и степен “Αρίστα”. Същия ден се записах студент на медицината и намерих жилището на три Робевски юноши, ученици на гимназията, до които имах писма и аманети. Те ме запознаха с г-на Иоанна Сапунджиев, охридянин и вестникар. Он като виде бедността на дрехите ми и бледността на лицето ми (Бех свършено изнурен от пътуването и за дълго не можех да се наситя на хлебец), ме попита колко пари имам и като чу че имам хиляда гр[оша], се стресна.

– Не ти стигат – каза он.

– Стигат ми. Само хлебец ми треба.

– Само с хлебец не се живее.

– Аз само с хлебец досега живел съм,

– Слушай, има тука едно богато завещание от един македонец, жител на Блац и наречен Вельо. Това завещание е обречено изключително за стипендии на бедни македончета. Почакай!

Тъй каза и записа.

– Подпиши се.

Се подписах.

– Дайте това прошение на министра Пайкос, дано ви приеме за стипендиант.

Подадох прошениято, но по пусту. Пайко ми каза, че всичките места са заняти. Късно после аз се уверих, местата са заняти почти изключително от туземци. Тъй като не бех влюбен в медицината, често пишех стихове и ги излагах по черните дъски на университета, и с благодарение слушах похвали; като късоглед, слушах физика, ботаника и

химия отчаятелно-небрежно. Но най-умразен от всичките предмети беше ми анатомията. В анатомическия амфитеатър много пъти един и същият леш лежеше повече от 10 дена и то заради немане другий. Там очевидни беха човеческите жалкости, които ми правеха повече впечатление, нежели смрадната воня; не само сам аз не ядох месо, но и другия да видя, дето яде, не можех търпи. Един ден ни донесоха пресен леш на ангеловидна жена. Зех да обдумвам некой и другий стих, когато влезе в стаята прочутий анатомист Дамян, родом из Костур. От радости блъснаха му очите. Он удари тържествено лешът по бедрото, за да покаже, че е влюбен в науката. Незабавно излезох от стаята. Никой нищо не ми забележи. Студентите беха неограничено свободни и необвезани под никакво задължение. Професорите само преподаваха, а никога не изпитваха. Те ни диктуваха от ръкописите си (Почти вси предмети беха ръкописни), а ние пишехме. Чтом чуех некая язична нихна погречика, ми се струваше, че небото пада и често си позволявах да я поправя. Разумева се, че аз пишех най-бързо и най-чисто. Дългите ми в Охрид преписвания в това ми помогнаха. А за езика аз имах право да мисля, че на много професори мога за дълго време да им преподавам. Нито можеше инако да бъде: гърцката политика беше – да знаем само гърцкият, а нищо друго. Олимпиос, професор на хирургията, който ме лечеше даром (Горнята рана беше ми се подновила), ми забележи още от начало на годината, че по-добре е да се запиша във филологията, но черна беше орисницата ми и ме повлече.

Не обичах съучениците си. Във всекия им дума се трудох да намеря гордост. Наистина, те, ако и да се надграбваха вси над ръкописите ми, за да си препишат, но заради българското ми произношение и заради бедността на дрехите ми, постъпваха почти презрително с мене. Когато костурските майстори вървеха к вечеру пред университета и си говореха българският, те (съучениците ми) казваха: “ἰδοὺ περνοῦν τὰ βόδια = ево ти минат воловете.” Късаше ми се сърцето. Оскърбен в народното честолюбие, тлеех от гнева и не можех да го излея...

Към средата на учебната година, преди да се довършат париците ми, предложих на Робев да им преподавам френският. Те имаха учител французин, когото никак не разумеваха. Аз бех готов да им преподавам за половина плата. Робев приеха, и аз бех честит.

На 25 март 1850 беха призвани на конкуренция всичките елински поети. Офицер Залокоста се призна за най-даровит от вси и цар Отон тури лавровий венец на главата му. Он беше доста слаб и жълтичък от заниманията си. На музика, на разходка, където беше той, там и аз: бех му како спътник. Се чудех как човек толко ничтожен видом може да бъде венчан поет. Се вирах в него с благоговение. Можех ли аз да не говея, когато вси пърстом го показваха и хвалеха? “Нема елин по честит от него; цар Отон, който го венча, не е нищо пред него. Императори что триумфирали за славни победи, не са нищо пред него. За него и земний живот е рай.”

За обезгрижение на майка писах ѝ, че аз, слава Богу, в Атина добивам по некая и друга парица, и притурих даже отде и как добивам. Писмото си приключих в Робевските. Такава била е всекога наивността ми. Робев в Охрид разпечатиха не само своите, но и майчино ми писмо, и в час заповедаха на детцата си да се учат френският у французина. Детцата ме оставиха.

Беше ме посетила пустата бедност, чахотлива и люта как оса, с коси разплетени, с лице смугло-бледно, с очи горящи в глъбоки впаднини.

На г-на К. И. преписах целата философия на Иоанна Филипов за два талира. Такво беше условието, но когато ги зех, исках да го ударя с них по лицето. “Търпи душо – казах си аз, – има и по-зло”.

Наистина друго зло ме постигна: г-н М., който беше ми дал най-мрачната стаица на къщата си под наем (пет драхми на месец), като виде, че не мога вече редовно да му плащам, каза ми.

– Има тука един доктор, искрен мой приятел. Да идем при него да те види да не си болен.

– Аз си имам доктори, които ме лечат даром.

– И той даром ще те лечи.

– Не съм болен.

– Си! Си! како не си!

И имаше право; аз бех болен от бедности. Г-н М. като виде, че не ща да ида при неговия доктор, го доведе сам у дома. Доктора изпита благородните органи и ги намери съвършено здрави; даже и болната ми нога функционираше тъй също, както здравата. При все това он ми каза:

– Сега се свършва учебната година и вси студенти ще се разпърснат. Добре е да си идеш у дома. Уверявам Ви, че пътуванието ще ви бъде много полезно.

Аз знаех твърде добре, че треба да се махна от къщата и въобще от Атина, но де да намеря пътни разноски? Божий промисъл всичко устроява. Г-н Коста Симовик, битолчанин, се готвеше да си иде у дома и ми даде колкото требаха пари за пътувание, с надежда, че за скоро ще му ги платя. Пуста надежда! Симовик требаше да чака дълго време.

Глава 11

Търгнахме с параход през майя 1850. Занимавахме третото положение, кувертата. Валя силен дъжд. Ден и нощ безсънен, с отворен шатър, седех над книгите си, за да ги упазя от мокрото. Като стигнах у дома, майка ми забележи, че коремът ми е по-голям от обикновеното, но отечественият въздух скоро ме оправя. Молих охридските първенци да ме приемат да им служа в училището, но тие беха си условили учителя. (Тогава един само учител наемаше всичките класове.) За 3000 гр. се услових в Белица за певец и учител (звучар и класен). Там природата виде ми се чудесно хубава. Скромний, синий подлеск (менекше), който балсамираше въздуха с упивателната си миризма, богатите конопища, обработани от неуморни домакинки, силната покрай потока растителност, дето се светкаха безбройни светулки, високите ябълшници, нагнати под тежестта на неимоверно големи и вкусни ябълки, ме заставиха да стихотворствувам и без да ща. Там служих две годин, но понеже телесната чистота там беше много пренебрегната и бех често принуждаван да ида пеш в Охрид, за да се отърва от нечисти насекоми, ми омързна беличкото общество и търгнах за Битоля да търся късмет. Там принесох една охридска летница г-ну Симовичу и му платих около 240 гроша. Там три месеци седох на хан и късмет още не се явяше. Отидох в Прилеп и казах г-ну Х. И.

- Дошъл съм да Ви служа за никаква цена: не ще ли ме приемете?
- Те приемаме, но колко сакаш?
- 3000 гр.
- Ние ке ти дайме 2500 гр.
- Съвсем мало ми давате.
- Доста ти е.
- Примам, но контрат не Ви давам.
- Что требат контрати олан.

След пет месеци получих от охридските първенци писмо, с което ме канеха да им служа за 3600 гр. годишнина. Имах за зимание от епитропа в Прилеп около 400 гр., които нито дързнах да потърся, и незабавно търгнах. Посред чаршия г-н Х. И. запре кираджията ми, ласкателно ме хвана за ръка, ме посади в магазата си.

- Къде вака, синко?
- В Охрид.
- Зачто?
- За учител.
- Колко ке ти дадат?
- 3600.
- Немой, синко: ние ке ти дайме 4000.
- Не бидва.
- Ке ти дайме 4500.
- Не бидва.

– Ке ти дайме 5000.

– Не бидва.

Х. И. урони неколко сълзи.

В Охрид служих шест години. Сега веч имах повече от 5000 гр.

– Нано! ке ходам в Атина.

– Ходи, синко: къде ти е добро, ходи!

Глава 12

Търгнах и през август 1859 пристигнах и се записах второгодишен студент на медицината, но, разбира се, пишех и стихове. Тога бях започнал поемата си “Ο Ἀρματωλός”¹. Знаех, че требаше да се предаде поемата на изпитателната комисия най-късно на 13-й февруари, но не знаех, че подписът на съчинителя треба да се намира в затворен плик, над когото да фигурира един от най-добрите стихове на съчинението му; и тъй я подадох (поемата), подписана просто: Γ:Σ:Π. На 25 март 1860 председателя на комисията, г-н Рангавис, пред многобройна публика, за да оценява представените поеми, като почна от най-слабите. Начело на публиката фигурираха г-н Орфинидис, признан и венчан поет, и Вернардакис, професор на филологията, обата светло-весело и твърдо уверени, че ще получат венецът, или поне паричната награда. За мене, както и за безбройни други зрители, стол, разбира се, нямаше. Но когато Рангавис каза: “Най-после имаме една поема, много по-малка от другите и надписана “Ἀρματωλός“, тогава усетих в себе едно неописано възмущение, каквото никога не съм усещал; тогава никой не би ме познал: бях въвн от себе си – явно, че мой беше венецът.

Подробно описвам тези обстоятелства, за да знаят юношите, че чрезмерната радост е по-убийствена от скръбта. Нека знаят и това, че не пиша от собствена своя гордост, но за възвишение на народната. Дотолкова ние, българе[те], сме били ругани и презрени от всичките народности, щото време е вече да се опомним. Като четете човек народните ни песни, дето всека хубавица се нарича гъркиня, неволно ще заключим, че клетото самопрезрение е знак на българщината. Време е да се покажем хора между хората. Българското трудолюбие рядко се намира в другите народи; то ни е облагородило; то е било, е, и ще бъде наше спасение. Ако е истина, че безделието е майка на всичките зла, то тъй също истинно е, че трудът е баща на всичките добрини. Какво преимущество могат да имат пред нас другите народности? Като слушал съм всеобщите над българщината ругания, целий живот съм прекарал с мисълта, че не струвам нищо. Тази съща мисъл ме отстранявала от най-високите кръгове на обществото, без които никой не бива знаменит гражданин, нито писател. Верно е, че горделивият никога не прокопсува, но верно е такожде, че и който презира себе си, е самоубийца. Първият грях, разбира се, е по-опасен; но ние, българе[те], треба да се пазим повече от втория: треба да уповаваме на силите си, на трудовете си.

После Рангавис указва на някои недостатъци на “Ἀρματωλός“ – друго възмущение, противно на първото. После загърмеха в устата му звучни похвали, каквито никога не бяха били чувани през миналите десет години на поетическия подвиг – трете, най-силно и убийствено възмущение.

Дълго, даже и неприлично би било да пиша все, что се казало за “Ἀρματωλός“ в тържеството и после във вестници: цел том не стига. Любопитният може да прочете тогава издаваемото периодическо списание Παῦδώρα или Νέα Παῦδώρα (не добре помня), че в

¹В български преводи: “Сердарят“, “Войводата“

нея Рангавис вмести целото изложение на изпитателната комисия. Най-после Рангавис каза:

– Изпит[ателната] комисия явява, че тази година тази последня поема я счита за първа и дава венеца на “Αρχατωλόζ”.

Он не каза и “паричната награда“. Защо? Венецът стоеше на великолепно украсена маса пред Рангавис, но он не ме повика да ми го даде пред публиката, както ставаше другите години. Защо? Главната причина е, че не му миришеха на гърцкий звучащите в поемата имена: Στάϊχος, Ράδος, Νέδα, Γάλεσνιχ, Ρέχα.

Не явих никому радостта си и се оттеглих преди да се разпърсне събранието. Един мой съученик ме стигна (вървех бавно).

– Да не страдаш от нешто?

– Да! от тупания на сърцето.

– И аз тоже. Ела ще те поведе на луканта. Днес имам да те частя. Елинската литература се сдоби с извънредна поема.

Он ме взе алабраца.

– Напротив – му казах, – аз имам да Ви частя.

Отидохме у Варнава, прочутий тогава готвач. Се смаях, като се огледах в огромното там стъкло: приличах на човек, изтлел от тригодишна треска. За себе поръчах рибина чорба, любимото си ястие. Съркнах един път, а вторично не могах да вкуся: остана ястието непокътнато. После отидох у Рангавис и му явих, че съм съчинителят на “Αρχατωλόζ“. Он ме прие много ласкаво и с тържествен глас повика госпожата си и ме препоръча.

– Ви посветихте половината на наградата на каквото и да е благочестиво дело.

– Да! тъй писах и не се отрицам.

– Тая щедрост много Ви препоръчва, а другата половина?

Тоя странен въпрос ме учуди.

– За другата половина – прибави он – Ви не писахте ничто.

– Другата половина треба за мен: не съм богат.

Видно беше, че отговорът не му се ареса и он замълча...

– Чухте ли какви похвали аз Ви сплетох?

– Да! Вам нито можно е да говорите против съвестта си ...

Тутакси он узна суровостта на отговора.

– От каква сте възраст?

– 30 годишен.

– От каква сте народност?

– Българин.

– Не е можно българин да има черни коси и черни очи.

На това не отговорих, но приковах очите си в неговите. Он наведе своите.

– Не ли Ви сами от амвона казахте, че от произношението на една само дума можете да познаете всекого дали е елин или не, а аз нито думата елин не мога да произнеса, какта Ви я произнасяте.

Рангавис онеме. Разговорът стана несносен и се оттеглих. След три дена ме повикаха универ[ситетските] власти. Първий въпрос беше:

– От каква сте народност?

– Българин.

Замълчах.

Можете ли изустии неколко стиха на “Αρματωλός“? – Всичките, ако щете – и почнах да изустявам.

– Стига! – ми казаха.

– Но с това не можете се увери, че стихотворението е собствено мое: аз и чужди стихотворения изустявам. За да се уверите, дайте ми тема, каквато щете, и върху нея да сложа неколко стихове.

Останаха смаяни. Те беха напълно уверени, че стихотворението не може да бъде мое.

– Искаш ли да те пратим в Оксфорд или в Берлин да се учиш на общии счет?

... Узнах, че целта им беше да ме посвятят на гърцка служба, и казах:

– Нужда велика е да ида у дома си.

Встана ректора и ми подаде лаврата, от която висеха свилени кардели с краските на елинското знаме, и ми преброя 500 драхми.

– Другите 500 – каза он, – съгласно с Вашето писмо, ги подарихме на един твърде беден студент на Богословието.

– Добре сте направили, дето не сте позволили да позная този Богослов; ще се срещаме тука всекии ден с него и ще се срамуваме друг от друга.

Наградата беше в сребро, когато требаше да бъде в злато. Като напълних всичките си джебове (кърпа немах) с пари: “Те ме считат за хамалин“ – казах си в себе. После ректорът ми подаде и ръкописът и каза:

– Печатайте го скоро, че публиката с нетърпение чека ...

Тоя същии ден Орфанидис ме покани да ида у дома му с ръкописа. Отидох (че он ми беше учител). Он го прочете с големо напяржение, како да желаше да намери някоя погрешка, поне правописателна. После он ми говори sans façons:

– Има много ученици, които в Атина добиват вместо учение разврат; има други, пратени за друга наука, а се занимават с друга. Те не мислят никога, че треба да държат изпит и че в изпита най-добри ученици се сбиват, зачтото се намират в страдателно положение.

Узнах на къде мерит Орфанидис, зех си ръкописа и се оттеглих. При излизанието ме срещна Π. Ψαρῆς, мой съученик.

– Зачто ти тука у тоя развратник? (Орфанидис беше мразен заради прежнето си поведение).

Казах му причината.

– Да живееш! ти му ... даде плесница, каквато... Но знаеш ли? – Какво? – Обща радост е в Атина, че ни са явил δεύτερος Ὀμηρος. Тъй поне казва баща ми. (Баща му беше гимназиарх, който чтом виде ръкописите ми, благоволи да се познакоми с мене и много гаж ме канеше у дома си, и пред многочисленното си домородство обичаше да ме хвали заради скромност).

– Недей така говори: страх ми е да не се възгордея. Страх ми е от песента Ваша как от сирийската. Искаш да ме издигнеш на висина, както орелът – желката, но опасно е падение от високо. – Ну! за това и баща ми те обича, както мене, зачтото не се гордееш.

Един ден изяви желание да ме познае Михаил Потлъц (Бодле, охридянин, отличен юрист и министър правосъдия). Он беше, против своя характер, много весел, и се чудеше с моята апатия, ужасно и болезнено студена. Излишно е да разказвам все, что си говорихме.

Докле се печатеше “Αρματωλόζ” се издаде указ от Отона да получавам 35 драхми месечна пенсия. Тоя указ, от когото никога не рачих да се възползувам, както и всичките ми документи, и няколко поетически и прозаически съчинения ги предадох в София на покойника Висковский, тогавашний директор на библиотеката, в присъствие на неговия помощник г-на Синвирский, на съхранение. Он ги тури в стаята на дирекцията. Сега нито зная каква съдба постигна многогодишните ми трудове.

Не се забави и подаръкът (60 #) от Евангелис Заппа, когото, по съветът на Ивана Сапунжиев, посвятих поемата си, като на основател на новите Олимпийски подвизи.

Преди да се издаде поемата ми, следваше полемика между Орфанидис и Рангавис. Рангавис отговаряше; и аз не оставах назад. Видно, че отговорите жегнаха Орфанидиса. Он пак, как професор, ме повика у дома си. С цел да ми вдъхне омраза против Рангависа, он ми каза:

– Постоянно проповедвам, и устно, и писмено, че ти, г-не, имаш *ἄσθησιν τοῦ καλοῦ* = добър вкус; а Рангавис вчера в професорската стая те нарече *βλάζ* = глупец.

– Вярвам: то си има причините си. Но как може да ме нарече “глупец” оня същия, който писмено, пред целия свет, ме сравни с Парасия и с Фидия, и казва, че “Αρματωλόζ” е произведение на чудотворно длато, и че всекий там стих е чист бисер? Не е ли глупец онзи, който си противоречи? Ох! Колко аз презирам таквия същества! Даже и похвалите му аз презирам.

– Недей говори така: он до небесе те възвиси.

– Да! Но он не съгледа в поемата ми творчество в кование нови думи: Ν. Π. Κρεωπληθής, σφριγηλή. Он похвали чрезмерно и разпалено малките преимущества, а най-великото преимущество, нито го похвали, нито го усети.

– Зачто прочее му помагате и пишете против мене?

– Искате ли Вам да помагам? Като пишете против Рангависа, значи, че не удобрявате решението на целата комисия, а тая Ви постъпка е прямо докачение против мене (един от комисарите беше и С. Куманудис, родом от Одрин, който от произношението се познаваше, че не е грък. Он беше отличен елинист и латинист и похвален поет).

Глава 13

Сега вече имах пари, колкото никога не бех виждал, и си позволявах да посещавам и кафене, и театър, и добри гостилници; но стомахът ми, който до преди месец лесно смилаше огромни количества хляб, сега вече беше съвършено слаб. Како всекию юноша, како всекию новообогател човек, не отдавах никаква цена на парите и ги точех безсмислено; но съврременно и казвах си: “Пърличев! Не точи така! Да не те посети бледноликата.“

След неколко месеца наистина бедността пак ме посети. Но като бех напълно уверен, че чрез ново некое стихотворение ще добия пари, бедността не ме плашеше толко, колкото общата против мене умраза на атиняните, която от ден на ден се увеличаваше. Те ме обичаха много и много повече от сина и брата, докле се надеваха, че в сърцето си ще дам место на гърцките идеи, на елинский дух, но като видеха, че аз обичам народността си повече от живота си, всички, както по условию, ме изоставиха; никой мой приятел, ни съученик, ни съотечественик не ме поздравяваше. Един само Яким Сапунджиев остана ми верен. С него често се разговаряхме за отечество.

Турих основа на друга поема, несравнено по голема от “Αρχατωλόζ” и надписана “Σχευδέρμλεϊζ”¹, над която работих почти година; но не зная за каква, причина, празникът на поетите, който от 1850 до 1860 се празнуваше редовно всека година, не се отпразнова в 1861 г.

Един ден дяконът на Руската, в Атина, църква, с много нажален тон ми каза:

– Погинаха в Цариградските тъмници братия Миладинови и ... може би отровени. Това четох днес в “Дунавский лебед“.

Останах как статуя недвижим и безответен, но сърцето ми кълнеше гърцкото духовенство.

Прибрах вещите си. Поемата “Σχευδέρμλεϊζ” оставих на г-на И. Сапунджиев, го молих да я подаде на комисията не по-късно от 13 фе[вруари] и търгнах с твърдо решение да гина или да отмъстя за Миладинови.

¹Поемата “Скендербей“

Глава 14

Стигнах в Охрид. Класен учител другий немаше, но първенците държеха училището затворено и не ми предлагаха служба, докле получих писмо, чрез което клисурияне ме канеха да им учителствувам с 10000 годишнина. Разпърснах това известие в града. Тутакси Стефан Папа, инак наречений Владиков, най-влиятелний в Охрид чорбаджия, който видом и умом приличаше на историческия Richelieu и беше гонител на все, что е българско (че беше законен наследник на митрополита Калиника) повика у дома си първенците и мене и ми каза:

- Истина ли е, че клисурияне ти давали 10000 гр.
- Да! – и му показах писмото.
- Ние немаме сила да ти дадем повече от 6000, но те молиме да не оставяш татковината и т. н. (Он имаше три сина и искаше да си ги възпита с градски пари.)

Без никакво колебание казах, че предпочитам 6-тех хиляди охридски пред 10-тех клисурски. Видно беше у всички задоволство.

- Донесете ... да му направя контракт и да му се подпишем.
- Не е нужда: имам вера на думата Ви.
- Ето човек! Аферим на той, что го учил.
- Ето ти даскал – прибави Стефан Владиков, – какъвто треба, а не както И. С., който ни представи за подписване един контракт по-дълъг от газета; контракт с 24 члена.

Наистина това мое доверие и безсребреничество беха, може би, самите причини на дългото ми в Охрид служение, през което с помощта на Якима Сапунджиев побългарихме съвсем погърчений г. Охрид.

С ентузиазъм каза ми Стефан Владиков:

- Встани, ръкувай се.

Дължен беше всеки новословений учител да се ръкува с условителите, както нова невеста е длъжна да целува на гостите десница, па макар и крастава да е. Се ръкувах първо със Стефана Владиков и усетих в ръката си тежест.

- Никому до днес – каза он – не съм предплащал, но тебе ке ти предплащам заради честността твоя.

Като ме гледаше смирен и срамежлив, он верваше, че от уважение към него съм такъв; нито можеше помисли какъв пламен гори в гръдите ми и че не мога да обикна човека, който с обвинения клеветнически уби моего учителя. Толкова он уповаваше на силата си. Толкова он беше влиятелен, необзорно-грозен, блажено-безгрижен; но не беше и психолог.

Глава 15

Тога първо се удостоих да направя майце си бунда (дълга сукнена дреха, подвита с кожух). Когато ѝ я поднесох, много пъти ме целуна: она никога не беше носила таква дреха. Облече си я и излезе по улицата. Постъпката ѝ беше ангелски горделива. Райска подсмивка разтегваше набърчените ѝ устни: както верваше в Бога, тъй също верваше, че и вси съседки ще се радват наедно с нея. Ни един ден в живота си не бил съм толкова блажен, колкото тоя ден. Жени и девойки я обиколиха и се оттеглих.

Кои беха причините на това общо към майка почитание?

Да ви разкажа няколко от них. Върлувало ли дете в некая къща? – Майка беше показана да го вразуми. Скарали ли се невеста с всекърва, или девер със снаха, или ятърва с ятърва – там майка призвана. Както телото ѝ беше желязно, тъй и викът ѝ беше генералский. Трепереха от нея развратните. Разболел ли се некой – никой не можеше го окуражи, както майка. Когато хирургът от немарение оставяше болния да тлее от треска, докле се появи глава на отока, майка с изострена борина правеше операцията, изваждаше легени гной и получаваше благословии. Чудесно нешто! Нейните кури никога не се помрачиха от несполука. Колкото Ескулап мразеше мене, толко обичаше нея.

Многаж от нея наказаните развратни детца я наричаха “Мустаклията“. Вистина майка беше мустаклия и не се сърдеше за тоя епитет, но горко на ония детца, които аз чул съм бил да я наричат така: влекъл съм ги немилостиво за коси по пространните охридски ридища – бех в пълната си сила, упит от идеи и утопии и не знаех ни дума от педагогия. Да ви кажа и друго: описаната в “Αρματωλός“ Неда не е друга освен майка, и Нединото сновидение – майчино ми сновидение. Толко е верно, че майчина любов помага и в списанията.

Глава 16

Още от 1861 почнахме с Якима Сапунджиев народний подвиг, но го почвахме глухо. Времето още не беше сгодно; гърцизма в Охрид от векове беше се вкоренил и досега все расъл и расъл; българин българина наричаше “шоп“; българската азбука само на трима беше известна и се наричаше сърбска; учени мъже уверяваха, че българите немаат писмен язык; обвинителите на Миладиновци, тогава скоро наградени с ордени, беа в най-високата степен на славата си и на влиянието си. В дукияна на Ангела Групчев, който служеше как читалище, се научих на българско чтение и язык. Си помагахме взаимно: он ни изясняваше българските непонятни нам думи, а ние – нему европейските. Прочетохме българската история и разказвахме в училището и по къщи, дето требаше, най-потресающите ѝ страници и мъченическата смърт на Миладинови. Често разправяхме на учениците и на родителите им (но не всем) колко е труден елинский и колко по-сладко и по-лесно е да се учат на майчин си язык. Много псалми, преведени на македонско наречие, се четеха по църквите и вдъхваха свещен ужас на христианите. Когато чтецат не ми се аресваше, сам ставах чтец. Силно се Богумолехме: но същевременно и работехме. Орахме ден и ноц да си приготвим почва за сеене.

През юния 1862 Иван Сапунджиев ми прати в Охрид Скендербея, без да ми пише каква стана присъдата на комисията върху тази поема: нито пък го попитах каква стана присъдата: бех се предал на учебното дело с душа и сърце. Сам преподавах на 4 класа и то през целата година, даже и през август: тогава думата “ваканция“ беше неизвестна. Ваканция в Охрид беше само гроздобера, около конецът на септемврия, но и тогава пак училището требаше да бъде отворено и учителят дължен беше да преподава със скотска търпеливост на трима или четирма разнокласни ученика, всекому отделно. Обърнал бех особено внимание на дисциплината. Строго наказвах всеко своеволие. Позволявах да си поиграят само ония ученици, които знаеха си урока. Богатски и сиромашки чеда у мене беа равни. Ако и да биех твърде редко, слух се раздаде, че Пърличев лошо бие и – чудно нешто! – тоя слух вместо да ме зачерни, повече ме утвърди:

– Такъв ни треба даскал – казваха родителите. Едно утро наказах сина на Х.М., богат чорбаджия. След обед Т. М., стрийко на бития, мъж с необикновена сила и Голиатский ръст, дойде на училище и ме намери в клас. С каквато леснота стъргна човек класен стърк, с такава он леснота откова една дъска от училищната библиотека. Оставих преподаванието и се обърнах към нападателя с наведена глава. Он остана изумен.

– Зачто си ми го бил Якима?

Казах му причината.

– Не сакам да ми го биеш.

– Аз съм му татко; ако стори зло; пак ке го бия.

Дъската падна от ръцете му. Изпитите ми не само пред очите на простолюдието, но и пред моите беа добри. Мога да се гордея, че почти вси в Охрид, и в околията му,

образовани личности, мои са ученици. Ни беше яд само, че не можехме още да обърнем гърцкото школо в българско.

Един ден Стефан Владиков изгуби всичкий си имот (Безполезно е да разказвам как стана това) и се затвори у дома си; мало ядеше, много пиеше и спеше, докле подпадна под болестта на чорбаджиите и на кардиналите, подаграта. Отдъхнаха всите патриоти, които он мразеше и гонеше. Сега веч почнахме да действуваме по-смело. В изпитанията на таз година изрекоха се две пламенни против гърцкото духовенство слова, едното от мен, другото от Якима Сапунджиев. Сам не смеех да нося такъв товар: Яким, как богатско чедо, имаше повече защитници. Слова та се изрекоха тога първо на майчин язык. Радост и страх беха изображени на лицата на многобройните слушатели: никой не се надеваше да нападнем толко явно в присъствие даже на Владиковий внук Антонаки. С. Владиков каза на Мелетия: “Желая да те видя как ще се браниш от тези кучета.” То значеше: “Давай пари – да те браня”. Но гърцкий син пари не даваше: може би он си мислеше: “От болен и беден човек каква би аз имал защита?” Затова он не спеше веч оня прежний свой блаженный сын. Он пърсна слух, че е готов да прати Якима вързан в Цариград, ако той (Яким) не дойде на митрополия да търси опрощение. Намерих Якима в дукияна му необикновено бледен и думен.

– За что ти тъй, Якиме?

– Ще ме прати вързан.

– Аз не те пращам; ако те повикат на хукюмат и поискат словото ти – да подадеш моето, а не твое. Аз не искам да гинеш ти за мене, но аз – за тебе: аз съм свободен, а ти фамилист.

– Когато ти гинеш за мене, и аз ще гина за тебе.

Наистина Яким биде повикан да представи словото си на хукюмат. Он не прие да представи моето, но – своето. Съдържанието му беше: Христовите укори против фарисеите. Аазите, вместо да помърят Якима, както се надеваше митрополита, похвалиха и прехвалиха ваизлъка му: “Аферим бе, Яким, оджак гене оджактир”. От тези думи се насърдчихме. Правителството помагаше на слабите против силните. В очите на най-глупавите се яви безсилието Мелетиево. “Му падна каукът” – викаха радостните граждани.

Сега веч народний дух беше развит и по околията. Даром пишехме стотини прошения против Мелетия заради разни негови злоупотребления. За общите против него махзари, мухтарските печати се събираха най-лесно. Он казваше: “Лири събрал съм цел куп; те са ваши и против вашите глави ще ги хвърля”. През майя 1868, ако добре помня, поканих първенците у дома.

– Сакате ли да въведем българский язык в църкви и училища?

– Сакаме.

– Ке ми позволите прочее да ида в Цариград да се поуча на славянский.

– Позволено ти е ...

В Цариград се учих на славянский у г-на Ивана Найденов (добър му час) даром. Досега можех да бъда кратък; се сърдех даже на перото си, дете не пише по-бързо – от сега краткостта е невъзможна; ще разказвам страдания.

В началото на ноемврия 1868 се върнах от Цариград и незабавно въведох българский язык в църкви и училища. Това не изнасяше никак на Мелетия. Какви он навети скова против мене, ще покажат фактовете.

Нощта на 26 към 27 същяго ноемврия бех углъбен в сладкий сын на оногова, който съответно извършил дневната си дължност. Чтом сълнцевите лъчи зеха да биат в очи, се събудих и повиках на домашните си да ми полелят вода за омивание... Ни глас, ни

отговор:

(Офицерите не допускаха никому да мърдне, нито да отговори). Още се чудех на това необикновено явление, когато центуриона Джемаил-аа влезе тихо в стаята ми.

– Денески ти не си се добро прекръстил – и в един миг много жандарми се всунаха в къщата, отвориха лавици и дрешници и разбиха ковчези. Неколкома се покачиха и на тавана и бръкаха по всичките ъгли на къщата. Между тая навалица забележих лицето на Христодула Владиков (брат на Стефана), който прусаше по къщата с необикновена бързина. Негово присъствие много ме ужаси, за то казах на центуриона:

– От ового емниет немам. Донеси още сто жандарми, ако ме знаеш за лош човек, но овому повели да си иде.

– Той ми треба за писар.

– Повели да дойдат тука азите и мухтарът махалски и тие ке ти послужат във все, что е потребно. Не ли такъв е канонът?

– Евет! иляким така ми е повелено.

– Това е не'право и аз протестирам.

– В арнаутлук френский не знаем.

– В Стамбол знаят.

– Не бъртви, да не ядеш къотек и върви пред мене.

Бърго се облекох в пътните си дрехи и като излезох от стаята си, метнах един поглед в другата стая, дето майка лежеше болна от стомаха: устните ѝ беха възпалено раздути. Незнаком мене офицер, във великолепна форма седеше при възглавницата ѝ, и често повтаряше утешителните думи “нема ничто“ и дареше с пари маловъзрастните братови ми дечица, които пицеха писком, като се взираха на разплаканата си майка. Потърсих и получих позволение да поутеша майка си, влезох в стаята ѝ, целунах ѝ десница и казах:

– Майко! не бой се. Тако ми св. Климента - за малко време ще се свидиме. Никому зло не съм сторил. Чисто небо от светкавици не се бои. Това са Владикови клевети, които Бог ке разпърсне како дим, Бог и със здравице ке ми те дари. Не ти велям “сбогом“, но “досвиждание“.

Встана старший офицер и, докле майка произнасяше некои непонятни думи, се наредиха жандармите, мене и брата ми поставиха посред опълчението, ни заведоха на хукюмат и ни поставиха в тъмница. Ужас ни обзе, когато видехме там и двете си внучета (сестричи). Тие се разплакаха и старший (едва 15 годишен) ми каза:

– Вуйчо! каква е тая беда?

Глава 17

Отчаянието дава сила и аз се потрудах да вдъхна всем повече мъжество, отколкото сам в себе усещах.

– Бъдете ми спокойни – казах, – никому зло не сме сторили; но каква е тази воня? Вервайте Бога, аз не се боя от студът, но от вонята.

– Само еднаж през ден ни изваждат надвор отговори един старец. – Вторий и третий път ако имаме нужда, тук треба да... како говеда.

– А ти, татко, за какво тука?

– Не съм само аз: видиш тука всичките мъжи из с. Велестово, ние сме 35. Има две недели, что лежим тука, зачтото дали сме хлеб на непознати нам людие.

– Бог да ви освободи. А ти, кичеец, за какво т'й обмотан с вериги?

– Набедиха ме, че убил съм съседа си.

– Колкото и да се гърчеш, зная, че не си убийца; но камо ти гърците, всеилните твои гърци, да ти помогнат? Камо ти Мелетий, прехвалений твой владика, тоя Божий човек, който има строен стан и тънки пръсти, който лепо благославя и как билбил Богу пее? Малка ли сила има он пред хукюмата? Не може ли он да ти скръши веригите?

– И ти утре ще носиш вериги.

– От де знаеш това?

– Аз зная.

– Вервам. Обаче не е чудно да носят вериги неприятелите, но приятелите Мелетиеви...

След малко един жандарма, през едно отвърстие, нарочно направено на тавана, спусна голема стъклянка, пълна с ракия, и викна.

– Пърличе! – Встанах и я взех.

– От кого тоя дар?

– От Филе.

– Благодаря. Бог да не допусне да му го връщам. (Бог не почу молитвата ми: днес Н. Филев гние в Битолската темница).

Не минаха пет минути и ето темничните врата се отвориха и, заедно с пресний въздух, влезе любезний на музите певец и учител Н. Филев (добър му час!).

– Бъдете ми мъжи – каза он и постави пред нас трапеза, пълна с ястия, достаточни да наситят сто души.

– Пред Бога да ти се найде – извикаха затворниците.

– Ето за тебе – ми каза он – любимата твоя рибна чорба охридска; всичко друго подарявай комуто щещ; на благи и на зли.

– Тука зли нема. Но каква беда ни постигна, Науме.

– Мълкни! Темницата е приличното на мъжи место! Видел ли си жена в темница?

– Бъди ми благословен.

– Знаеш ли, че мъжко и женско тече у св. Климентовий храм? Знаеш ли колко свещи

горят пред св. Климента за вашето спасение?

– Благодаря – казах и се прекръстих.

– Знаеш ли колко лесно сега се събират помощи? Най-сиромахий дава. Но о чудо! Чорбаджиите не дават.

– Оставете ги. Но како?... тая стъклянка... овде не е позволено да се пие.

– С мал подарък се пропусна.

– А Коче?

– Он вѣн стои и плаче.

– Да не плаче: с мал подарък спасени ще бъдем.

Жандармата, който чекаше зад врата, викна “кефает“ и прекрати разговора.

– До свиждания – каза Н. Филев и излезе.

Глава 18

Жандармата заключи вратата.

– На! татко – казах на стареца, – преди да ручаме помолитви и напий се... Бог слуша молитвата на страдалните.

И му подадох стъклянката. Он я взе и помолитви: Св. Климент златен да платит всекому според работите (Амин), да ни крепит във верата (Амин), да извишит куките на милостивите граждани, что ни наяле и напоиле (Амин), да ги множит и славит (Амин), да чуват и вардит от зло нихни чеда, внуци и превнуци (Амин).

При тези думи космите ми се разкосмриха как четина, както да молитвеше некой светец, или просвещен священоначалник проникнат от св. Духа. Он ми каза:

– Даскале благослови – сърбна и ми даде стъклянката (Бех на десната му стърна).

Взех я и молитвих:

– Господин Бог да ни чуват от зло (Амин), да не забораваат и да не забавят (Амин), да ни дадит сила да преносиме теглилата си (Амин), час по бърго да спасит и нас и братия наши (Амин), св. Климент да поднесит молитвите на старецът пред Божий престол (Амин).

Стъклянката от ръка в ръка се пронесе през всичките затворници, които молитвиха типически: “Както молитвихте, да бидит“. Когато дойде редът на кичееца (Он беше на левата стърна на стареца), он гръмко произнесе: “Богородица да дадит сила на цара и везира, на паши, аги, бегови и владици.“

– Да ти уста капне, кичеецу – рече старецът. – Твоята молитва е или много умна, или много лицемерна.

– Что да чинам аз, сиромас – прошепна он, – и зидовете имат уши.

– Ако чуе турчинът или владиката, че молитвиш за них, ще ли ти са благодарни?

– Не.

– И така ти си лицемер, на тебе вера немам.

– Да се помолим Богу, братия – казах, и встанах и открих главата си.

Всичките същето направиха, освен кичееца. Изрекох “Отче наш“, после наредих затворниците на две чети и поделих на другата чета половината ястия. Всички се прекръстихме и седнахме.

– Аз не могах да встана – каза кичеец. – Прангите ми тежат.

– Не ти тежат прангите – рече старецът, – но ти тежит дяволът.

След обед се разговаряхме с оня беседний жар, който характеризира страдалците. Бих съставил повече от един том, ако бих записал всичките разговори, но многословието е страшно и умразно. Старецът особено изобразяваше тъй живо все что беше чул и видел, чтото очите на всичките на него беха утвърдени. Между друго, он ме попита:

– Даскале, син да ми си, каква е оная молитва, что казахте? – и аз му изтълковах Господнята молитва.

– Милий Боже! Ми се чинит, че това е наш българский язык.

– Не! – му казах аз, за да не влизам в дълги разяснения, – това е руский язык.

– Сполай ми ти, Господи, колко сме биле близу! А поп он наш что ни мърморит, не можах ничто да разберем.

После он прошепна нешто на един млад исполин от съселаните си, който след няколко минути се изправи пред кичееца и му каза:

– Встани и седи на оня кът, или те удавям.

Кичеец остана смаян и безответен: кътът нему посочен беше оня същия, дето затворниците във време на нужда изпущаха тънката си вода. Запламенеха очите на велестовеца; он тури ръцете си около вратът кичеецу. Като виде кичеец, че туй не е шега, встана и седна на посоченото му место.

– Тука седи – каза исполинът – и уста да не отвориш: тука аз съм ага, бег, цар, везир.

К вечеру, 14 съдове пълни, кои с вино, кои с ракия, се спуснаха през отворстието. Ястията, принесени нам от християнската милост, беха толко изобилни, четото и жандармите и фамилиите нихни ядоха и се наситиха. Когато се изправих да изрека “Ядят убозии“ и кичеец, както всички, се изправи.

– Виж колко пъргаво встана! – се чу един глас.

– Стап! стап! на завеяните глави – каза старецът.

Ядохме и пихме досита, а съвременно и жарко се разговаряхме. Кичеец уста не отваряше. След кратка молитва легнах и тутакси заспах. Когато се събудих, намерих всички събудени. Между благословените наши земеделци, твърде редки са ония, что употребяват тютюна. Всички се разговаряха, а кичеец цигара пушеше.

– Моля ти се – каза он на стареца, – позволи ми да проговоря.

– Да се вид не’видиш заедно с своите везири и владици – каза старецът, – ти молитвиш за разбойници, които крадат царската хазна, обезчестяват цара, разрушават царството и стрижат и мълзят стадото до кръви.

– Я ти рекох да мълчиш – прибави исполинът.

– Немойте християни – казах. – Всички сме братя, всички страдалци. Вервате ли, че тоя человек е убийца? Не! Он е три пъти на питка подвъргнат и доказал невинността си. Даже и убийцата е известен, но он е турчин; а турчин в темница не влиза, освен когато грешил против турчина. Но и ако да е наведено убийца, трябва повече да го съжалим. Исус Христос се грижи повече за един грешник, нежели за 99 праведници. Тоя человек, между всички нас, е най-достоин за съжаление во всичкий си живот он е ласкал големци. Все попусту! Де са неговите патрони да му помогнат?

– Да ти имам молитвата – каза старецът, – позволено му е да говорит.

Почна кичеец:

– Даскале, цела ноц не съм спал. Жеден съм за разговор. Кори ме, псувай ме, но говори ми. Как ти цела ноц глъбоко спиш в неизказаното зло, что ни нашло? Докле си тука, кажи ми нешто. Денеска е черний ден: ше те найде моята съдба; ще бъдеш отведен в Дебър.

– Опитай си съвестта брате, да не си в нешто съгрешил. Безсънието е чедо на грехът. Праведникът всекога легко спи.

Не бех още свършил последната дума и от стаята на жандармите, что беше над нас, се чу дрънчание на вериги и глас: “Григор, Ставре и Гьоргий Наум, гответе се за в път.“

– Ох, я сиромах! – извика старецът. – Как не ми е възможно да гина за тебе, синко!...

Глава 19

В скоро се приготвихме и се обгърнахме с всичките затворници. След мало отвориха вратата на темницата и поведоха мене и брата ми и двете ми внучета пред каймакамина, арнаути от Епир, от племето на тоските, племе за гърцизма най-фанатическо. До него беха покойните ни първенци Тасе (Анастас) Зарче, Христодул Владиков, Наум Стружанче и Антонаки, внук Мелетиев. Син му (на каймакамина) ме заплю.

- Каква е вината ми? Кой е обвинителят ми?
- Не зная – каза каймакамина на гръцкий – коя е вината ти и кой е обвинителят твой. Просто заповед имам от мютесарифина да те пратя в Дебър.
- Защо син ти плюна на мене?
- То е прегрешение, за което ще го накажа.
- Благодаря. А ви господа, като знаете, че почитено живел съм и честно ви съм служил, кажете една блага дума за мене.
- Ние не сме дауджии – каза А. Зарчев.
- Не казах, че сте дауджии, но ви молих да бъдете риджаджии за мене.
- Что ти требваше – каза А. Зарчев – да въведеш в Охрид българский язык? Не ти се аресваше ли елинский, чрез който си се просветил?
- Что ти требваше да се месиш в политически работи? – каза Х. Владиков.
- Что ти требваше да викаш против владиката? – каза Н. Стружанче.

Антонаки не продума ничто, за да не се яви, че ужасната мрежа беше сплетена в митрополията.

- Но ако аз, както казвате, просвещений, съм виновен, что ви правят тези три прости душици? Какво имате против них? Явно, че ви искате да затриете съвършено две цели фамилии ради мнимата ми вина, че съм въвел в Охрид българский язык, когото сам султанът ми позволил да преподавам.

Мълчание глъбоко.

Ненадейно се яви в залата старата ми майка; която до тога, не можеше никак да простъпи. Две жени я крепеха за мишки. Тя прошепели слабогласно неколко умолителни думи. Милата! Тя не знаеше, че у гладни фанатици милост нема. Каймакаминът заповеда да я отведаат.

- Тако ти душа, майко – й казах, – иди си дома и не бой се: не ке ме заколят, не ке ме обеят. Людието, что гледаш пред себе, са толкова умни и самоотвържени, чтото никога не вършат своята воля, но всекога чуждата. Хукюматът таквия почита, зачтото таквия му са нужни.

- Хитро проговорил си – каза А. Зарче, – инако имах да те закопча добре.
- Простъпих ли некако?
- Не! никако.
- Протестирам против тебе, г-н Зарче: ти не ме гониш за друго, освен дето сега невъз-

можно ти е да изричаш велегласно по църквите гърцкото “Πιστεύω”,¹ което си изустил, без да го разумеващ. Както си ме обичал, така и сега би ме обичал, ако можеше да изустиш българското “Верую”. Протестирам против тебе, г-не Х. Владиков просветил съм две твои деца, а ти ме гониш, защото явно ти съм казал, че ти, както и твоите другари, сте подкупени от владиката. Пó лесен е моя протест против тебе, г-не Н. Стружанче. Ти ме гониш, защото от парите си, дадени Мелетию, нема да вземеш ни лихва, ни капитал: от гонен калугер какво можеш взе? Протестирам против Мелетия, който, както уби учителите ми, така иска и мене да убие. Протестирам против мюте-сарифина, защото ме кани в Дебър, без да яви кой ми е обвинителят. Протестирам и против тебе, славнейший, защото ме плюваш, без да знаеш каква е вината ми.

– Остави българский язык – каза каймакамина, – и сега те освобождавам.

– По-добре смърт.

¹Верую.

Глава 20

Тутакси, по заповед на каймакамина, ни отведоха на пространий пред хукюмата мегдан, дето беше се стекло множество народа. Там, за зла чест, беше се спрела и майка ми, или от слабост, или за да види изходът на делото, или за да се поутеша от народното към нас съчувствие. Там мене и на старшия ми внук, Георгия Пармагов, туриха вериги на десните нозе, пред очите на майка ми, а брата ми и младшия ми внук освободиха.

– Слава Богу – продумах си в себе. – Нема да гине домът. Туй е едно от обикновените османски великодушия.

Майка ми ни повика, и като ме целуна:

– Бъди ми юнак – ми каза, – ако ли не, аз ща умра от скърб. Четири сирачета маленки ми останахте от татка си; ти даже и не го помниш; ти беше шестимесечно младенче, седаче. Прехранила ви съм с юначко земледелие и чуждеработничество. Не бой се! Пред св. Климента горят безбройни лампади. Ако ми се уплашиш, харам да ти е млекото ми.

Много ме възхити великодушието на полумъртвата ми майка, и весело ѝ отговорих:

– Тако ми св. Атанаса, когото славиме, нема да те оскърбя. Както досега, така и отсега ќе бъда достоин твой син. Много съм весел, дето Иван и Климе се освободиха. – Рекох и целунах ѝ десница; такоже и внук ми...

Народните сълзи течеха изобилни. Възседнахме назначените нам мършави товарни кони и търгнахме. Димитрий Пармагов, като виде, че има да минем през чаршията, когато има другий, по краткий път, предложи на Джемаил-аа три лири подарък, за да би ни провел през краткия.

– Не биде можно: така ми е заповедано – каза он. Тогава узнахме, че намерението на митрополита беше да покаже силата си, да уплаши партията ни чрез примерното ми наказание (Наистина на Спиридонов ден, когато он служеше, много плашливци, които попереди не го припознаваха, дойдоха в църков заедно с фамилиите си добре натруфани да видят лепите му дрехи, да чуят гърцкия славеј и да целунат десницата му).

От минута на минута се множеха проводителите. Старци се забележваха в юношеството и жени в мъжи. Дето минахме, по всичките врата и прозорци се виждаха насълзени лица: отечеството всекога чрезмерно наказва и чрезмерно обича.

– Не плачете за него: той не ести за плачене. Плачете за себе – каза един жандарма.

Като късоглед не могох да го отлича (Он не беше близко: повече от 61 жандарми съставяха конвоя, като да бехме ужасили светът с злодеянията си).

Се чудих, че неколко зърна философия се намирали в мозъка на един жандарма.

Ангелина Филева, като да ми беше сестра, плесна с ръцете си, когато минахме пред домът ѝ и каза на жандармерията:

– Что е то от вас? Какво зло сте видели у даскалът? Защо не ловите злодейците, от които дърво и камен плаче? Но ви сте юнаци само за кокошки клане и честни людие ловение.

– Ти не си била за плачене – каза същия жандарма, – но по-добро да мълчиш: мие не го уловихме, но други.

Глава 21

Да се върнем пет години назад (1863). Възвръщането ми от Атина беше още пресно и учителсвовах на гръцкият език.

Един ден влезе в училището един висок човек с сини очи, руси коси и дирави дрехи, един от ония сираци славяни, на които ако не баща им, то дедо им бил християнин и които се потурчили, за да се отърват от албанските грабителства.

– Добро утро, даскале – каза он.

– Дал ти Бог добро.

– Чух името твое и дойдох да те видя.

– Благодаря.

– Аз с опитване изучил съм и нашия, и вашия закон. Когато съм бил в недоумение за некая дума в корана, дохождал съм тука да опитам некого от ефендиите. Ако ли не съм намирал тука човека да ми разреши недоумението, тичал съм до Битоля и чак до Солун, пеш, под най-лютата студ или горещина. Аз съм имагин во селото си; аз определявам часовете на молитвата с интифа.

И същевременно изважда от пазухата си една интифа, за да каже, че знае употреблението ѝ. После изважда кратка ръкописна география и я чете. Още звучат в ушите ми думите: “Португалия, Лисабон“.

– Овде турците – му казах – не рачат география, нито се учат на нея, че била противна на корана.

– Аз желая да зная – каза он, – в знание нема ни грех, ни срам. Имам един син; сам съм го учил. Он знае добре да чете и пише, но нема моята севда (ученолюбие). Страх ми ести да не той не ести мой син, да не ести копил (незаконен). Некой ден ке изтегля ятагана и ке му пресече главата.

Редък човек – казах си в себе ...

– Знаете ли есап (сметане)?

– Зная, но дошъл съм да Ви моля да ме приучите малко. Тука нема ни един ефендия да знае.

– Пеки! – И като видех, че он знае добре 4-тех действия, му преподадох повърхно простото тройно правило, което он съмле в кратце с чудесно бистроумие.

– Когато сакаш, ела при мене.

– Да ми си жив! – и он дохождаше докле изучи всичките тройни правила.

Един ден му предложих една алгебрическа задача, он с просто размишление я реши.

– Ето таквия хора – извиках аз – треба да бъдат паши и сатразами; таквия хора царят да търси дене со свещи.

– А аз служба – каза он – как имам и как учител, почти за никаква плата: срам ми ести да ти кажа что земам.

Тъй ми каза и се разстанахме. Сега той се прилепи до коня ми, тури ръката си на задината му и каза:

- Хубаво нешто ести да прави човек добро.
- Да! даже и на душманите си.
- Ме познаш ли?
- Болни ми са очите; от гласа те познавам малко, а от дрехите никак.
- Аз съм Емин, Матский имам, твой ученик.
- Ти ли! Ти ли! Ти сега жандарма!
- Докле бех учител гладувах; станах жандарма, по-добре прехранвам фамилията си.
- Узнаваш ли малко милост към мене?
- Беса бес (вера и клетва) душата ми курбан за тебе.

Глава 22

Когато встъпихме в чаршията, брат ми връчи ми няколко лири и ми каза: “На Христа Чудо да ги повериш“. Съгражданите със сълзи в очи натикаха в дисагите ми: кой хлеб, кой пари. Джебовеите ми се напълних[а] със сребро. Най-сиромасите показваха щедрост. О срам! Богаташите, оня богаташи, които почитахме за стълбове на своята партия, нито се явиха.

Чул съм един учител, който казваше, че евангелската против богатите присъда е несправедлива. Ако тога можех да разсъждавам, бих му отговорил: “Учителю! Които служат Мамоне и се покланят на среброто, как на Бога, тие, и само тие биват богати, а следов[ателно] и осъдени; благородний, щедрый, великодушний човек, ако и да оставя милостините си след смъртта си, не влиза в геената: не бой се за него; но он нито може да бъде пребогат, че он усеща отдалеч стенанията на бедните.“

Като видех в житний пазар народа ужасен и духом упаднал, зех да ям хладокръвно едно от подарените ми ябълка, за да покажа на приятели и врагове, че немам причина да се боя.

– Ето, се помери (полуде) сиромах – каза един глупец и това слово от уста в уста се пронесе как молния по дългата чаршия; и тъй церът, употребен нарочно, за да умали народното отчаяние, послужи, за да го преумножи. Паниката е способна да омалодуши най-безстрашните.

После, дето минахме, срещнахме хора вдървени от ужаса и жалости, прилични повече на статуи, нежели на хора. Редки беа ония, что дързаяха да ме хванат за ръка, или да кажат: “Господ да те куртулисат.“ Мнозина ми принасяха пари.

– Немой, брате! Пари имам премного; немам вече де да ги туря.
– Клета му майка! Мутлак е померен.

Като измерихме с бавни стъпки охридската чаршия (че коните ни не беа парадни), числото на проводителите постепенно се умаляваше и само десетина от учениците ме проводиха още за един час въвн от града.

– Върнете се, мили мои чеда: силен е Господ, а аз съм невинен – нема да пострадам.
– Ще те проводим до хана.
– Не ви позволявам.

Оросиха ръката ми със сълзи и се върнаха.

Глава 23

- Чуеш ли? – ми шепна Емин.
- Чуя.
- Хич не бой се: с пари те подкова владиката и с пари ке куртулисаш. Днес всекъде и убийците с пари куртулисват.
- Все разбрах; кажи ми нешто за владиката.
- Видиш ли тоя кон?
- Го гледам,
- Той е натоварен със свите (сукна) и разни други дарове, пратени от владиката мютесарифину. Оттука познавам, че ти си просто наклеветен и се радвам. Мютесарифина е умен и кротък човек; он ке лапне рушфетите владикови и пак ке те пусне.
- Амин.
- А оня кон, по надесно, е товарен с книгите твои.
- Какво ще правят с тех?
- Ке ги прегледат.
- Нека! но моля ти се да ми ги чуваш како окото.
- Немай брига.
- Беше ли ти дома ми, когато ме бастисаха?
- Не! мие бастисахме овоговата къща (И ми посочи внука ми).
- Какъв таксират?
- Според владиковата давия мие се надевахме да найдем у вас пушки, ножове и барут, а ничто не найдохме: не бойте се в книгите, и ако да се найде некая лошава, то не ести за зиян (щета).
- Нема ни една книга лошава в моите.
- Така да ми си жив. Срам за царството да мъчи честни людие.
- Но зашто толкова много жандарми, които аз нито познавам.
- Повечето са от Дебър.
- Не стигаха ли охридските?
- Ея помисли малко: вие в Дебър сте наклеветени как хасии (бунтовници).

Тръпки пройдоха телото ми. Тежеше ми среброто. Същия вечер, в спанието, можеше да ми го отнеме некой от многобройните жандарми, што ме окружаваха. Се реших да го дам на Емина. Наистина, между всите жандарми, немаше ни един да ме обича повече от Емина.

- Емин ефенди!
- Буюр!
- В Дебър ние ке бъдем в тъмница и ке имаме много нужди: те молим да ни погледваш понекога, да ни носиш хлемец, да казваш по некая блага дума за нас.

- Това ке сторя я, ако и да се не молиш; само брига немайте.
- Не е ли по-добро, Емине, тези пари да стоят у тебе, нежели у мене?
- Дай! Дай! на Емина ги даваш, Имаш ли шамлия? (кърпа).
- Много.
- Дай!
- Дадох му една кърпа; он върза две и две успоредните ѝ краища. Бръкнах в джебовете си и турих
- в кърпата няколко гърсти сребро. После дадох му и лирите.
- Тези пари са Вакуф-параси.
- Давай и дето треба, Емине, но не вервам да стигнат.
- Ке престигнат.

Боже мой! колко люта беше зимата!

- Емине, ваший амир жив ли иска да ме носи в Дебър, или мъртвъв?
- Стай фурула! какво ти говориш!
- Озябнах от студ; виж нозете ми.
- Оуу! – възкликна Емин, като пипна нозете ми – са по-студени от железото: какво да се прави?
- Да ми се позволи да вървя пеш,
- Но прангите ке те убият.
- Нека, само да се стопля малко.
- Чакай да посакам изин (позволение) – каза он, полете към бимбашията, разказа му работата, получи позволение и се върна.
- Имаме изин – каза он.

Слезох от коня, такожде и внук ми.

- Емин! – каза бимбашията – ако ти побегнат, вай халана! (горко тебе).
- Ефендим! аз с жъртва на живота съм кефил за ового.
- А за другия?
- Той ми е внук – казах Емину.
- И за него – каза Емин.
- А что има в кърпата?
- Пари.
- Много пари треба да имат тези хасии.
- Ефендим! те нито хасии са, нито пари имат. Народът во сред чаршия им ги подари.
- От тези пари не си взел никакво хисе (дел)?
- Стай фурула! при царский живот, пари милостински не зимама, ни другому позволявам.
- Аферим бе Емин! сени омбашии япаджаам.¹
- Ефендим! ако имаше правда на светът; аз бил бих юзбашии – рече и извади из дисагите ми неколко пещника и в местото им тури кърпата.
- Не възседваш ли коня ми, Емине!
- Не! не съм уморен.
- Ако беха всите турци како тебе, цела Европа би треперала от вас, както другаж.
- Китапът наш казва, че 1200 турци добри, честни и Богобоязливи, могат порази най-силната войска.

Като прехвърлихме Дринский мост при село Дъбовяни:

- Се стопли ли малко? – попита Емин.
- Да!

¹Браво, бе Емин! ще те произведе десетник.

– Сега възседнете коните си да не ви убият прангите.

Възседнахме коните си. След няколко минути срещнахме пътници турци, всадници на великолепни кони.

– В Дебър почнахте ли рамазана?

– Да!

– Кога?

– Днес.

Юзбашията хвърли цигарата си и всичките жандарми последваха примерът му.

Глава 24

Стигнахме Мерсимбеговий хан. Беше мрак. Пристанахме в пространен зимник, а бимбашията с неколкума жандарми – на първия етаж, жандармите подседнаха всекой на приличното си място. Мене и внука ми поставиха покрай огня, може би, за да ни по-добре пазят; но аз зная, че човеколюбието бльщело у много османлии, когато у много християни немало ни зърно милости. Се почна оня жаркий мухабет, рамазанский мухабет. Хлеб имах много: извадих неколку пещника и раздадох на жандармите. Ги преломиха; водните в них частици беха помързнали и светеха: дълъг стана разговор за зимата. Поставих пещниците покрай огня, за да отмързнат, и ни принесоха по половина пещник мене и на внука ми. Не вкусих ни тропка. Влиянието на огня нанесе ни сън. От разговора само това забележих: “Ако наистина тези човеци били са противници на девлета, нема да се спасят.” После заспах.

В критическите дни на живота, и когато хората били са най-више разволновани, снили им се снища, които ясно им предсказвали, каква ги съдба ожидава. Същето се случи и тоз вечер. С телесните си очи не съм никога ничто видел толкова ясно, колкото онова, что видех тоз вечер с душевните очи: яви ми се на съне един къс человек, в пребела риза, белобрад, гологлав, плешив. Гола сабя, светла как сълнце, бльщеше в деснината му; махна с нея и пресече главното звено на веригите ми. В час се събудих – от радости ли, или от живости на сновидението. Събуждам внука си; никак не ще да встане.

– Встани, встани, Георгий, имам да те радвам.

Встана. Тога се обърнах към празнующите османлии:

– Слушайте, моля ви се.

Се прекъсна мухабета. Все умълкнаха. Нема ни един народ по света да слуша, както османлиите, с прилично благоговение, онова, что казна който и да е, даже и най-простий и най-презрений човек. Разказах им точно сновидението. Мълчание дълбоко и дълго.

– Душа да немам – се чу един глас, – ако не ти паднат прангите, и то за скоро.

Това тълкование беше утешително и за то виде ми се естествено, ако и да бех се смеял дотогава на вси разказватели и толкователи на снища.

Сутрента, глъбока зора; се готвим за пътувание. Прангите ни звонят в ханский двор. Бимбашията слуша звонът и приказва на двама жандарми: да ни извадят прангите. Един от жандармите изрече една мърсна псувня и с низък и роптателен глас каза по арнаутски: “На гяурина да му се яви, светец, па да му извади прангите! Аз не му ги изваждам”, и отговори на бимбашията:

– Овде гвозде нема.

– Потърси в хана и ще намериш.

Арнаутина попруса по хана, като се преструваше, че уж търси гвозд, и се върна.

- Ефендим, гвозд нема.
- Ако тука нема, ще идеш в село и ще намериш.
- Аман, ефендим! Селото е много далеч!
- Пет часа: далеч ще идеш и ще намериш.

Гвоздя беше в джеба на тоя жандарма. След неколко минути го извади и отключи прангите ни с ужасни роптания.

Търгнахме по ония стръмнисти рътове, што се възвипават над Дрин. Креч нахожда човека, ако от тази висота метне поглед на сините Дрински струи. Пътя прилича на козарска пътека; чтом го видиш, ще заключиш: “Тука живеят звере.“

Да оставим впечатления, што ми направи пътуванието: дълго би било да се разкаже всичко подробно.

Когато се приближихме до г. Дебър, един звероподобен жандарма:

- Дай пари – ми каза, – или инако ще подбудя всите дебърски детца с камене да ви побият.
- Мълчи, бе муртат! – каза му Емин, и он мълкна и наведе главата си.

Глава 25

Влезохме в Дебър. Тоя град, с обогателите си от грабителство жители и охолния им живот, прилича на оазис посред Захарската пустиня. Тоя оазис погълнал всичкия сок на околията. Там е натрупано все то богатство на християнските градове и села, близки и далечни. Там арнаутката лежи на пушисто легло, обиколено отвред със златошита възглавници, когато честний славянин се лишава от насъщния хлебец, когото той с потът на лицето си произвежда за грабителя. Всекога хвални и славни били османските дипломати; но зашто ли тие не рачили ни еднаж да накажат злодейския г. Дебър от когото султанското правителство не получило никога ни редовна войска, ни най-малкий данък, и чиито башибозуци опозорили държавата пред целий свет (Че тие идат на бой, не за да се бият за вера, но за да грабят стоката на мирни граждани). Зачто министрите ни слушат ежедневно дебърските злодеяния и се преструват на глухи? Искат ли вразуми г. Дебър? С 5000 солдати могат извърши това. Се лишават ли от пари? Но в Дебър ще намерят несчетни съкровища, които, по всекий закон, държавни са. Зачто те наказаха с отчисление Кадри паша, най-способния си служител, който сполучи да улови всите главатарии на дебърските злодейски чети и ги прати под конвой в Битоля, и тъй накара дебряните да живеят мирно, и да строят публичните пътища, както всите покорни поданици? Зачто те изпълниха буквално Дебърското прошение и не само Кадри паша наказаха с отчисление, но и главатарите на дебърските разбойници освободиха и от пътестроението разрешиха цела Дебърска околия, на която жителите са вечни врагове на мирът, на тишината, на правдата?

Но колкото и да желая отговор на тези въпроси, дължен съм да не се уклонявам от предмета си и да кажа нешто за дебърската тъмница: като дотегнах до сега на читателите си с излишна говорливост, дължен съм да им разкажа вкратце последовавшите ужасни, събития; но колкото и да бъда кратък, треба ми още доволно мастило, зашто и материята е изобилна.

Глава 26

Влезохме в къшла (казарма). Изпърве ни поставиха в коуша, тесна, дълга и доста тъмна стая, дето живееха жандармите. Боже мой! какво ще бъде с мене? Предразположен на нервически болести, опално раздразнителен, в притворство и ласкателство неспособен, навикнал да говоря прямо, резко, неприветливо – как ще се братам с тези звероподобни същества?

Г-н Христо Чудо (добър му час!), охридский кожухарин, който работеше в Дебър и много затворници погледвал, ни посети и ни принесе хлебец и печено месо. Обата се разплакахме – с разлика, че неговите сълзи течеха от жал, а моите от радости, дето в Дебър намерих един благодушен съотечественик, втор баща, на когото имах да се насланям.

О великодушни християне, родени и сами да бъдете мъченици и с мъченините да споболевате... Но нека да оставим поезията.

След две минути г-н Димитраки Ефенди, аптекар на войската, дойде и ми поднесе една кърпа пълна с ябълка.

- Добре ли си със здравието?
- Носа ме боли.
- Да! Имате оток, и то от лютата студ...

След отхожданието на посетителите, жандармите ми отнеха: един табакерата, другий цигарелъкът. Те би отнели и дрехите ми, ако можеха да сторят туй ненаказано. Утрента – ето ти мой неотлъчний във всите подвизи друг, г-н Яким Сапунджиев. В Атина, когато ни един от прежните приятели и съотечественици не рачеше да ми каже “добро утро“, само Яким остана ми верен. Като се свидехме в Охрид, сговорихме се да заместим владиката и языка гърцки с български.

Яким ми каза по гърцкий.

- Дойдох да те спася или да гина наедно с тебе.
- Недей друже! ти си фамилист!
- Когато аз изрекох против гърцизма ядовитото слово и гъркоманите се готвеха да ме пратят вързан в Цариград, не ли ти беше, който ми каза: “Друже, не бой се!“ Не ли ти беше, който преписа всего ми слово със своя ръка и ми връчи преписа и ми каза: “Дето и да идеш, носи с тебе това писмо. Аз ще гина за тебе: ти – фамилист, аз – свободен?“ Нема никога да забравя това.
- Но вместо едного, ще гинем двама, а то не е разумно: остани поне ти да воюваш ...
- Всичко е решено! Казах на съпругата си: “Ида на смърт, и ако родиш мъжко – да го кръстиш Григор, зачтото, чини ми се, Григора Пърличев нема вече да го видим жив“,
- Аз не съм на твое мнение: безсъмнено ще се спасим.
- Амин.
- Не уповаваш ли на силните ни защитници, а особено на г-на Христа Паунчев?

– Бог да го порази! Именно у тоя Х. Паунчев с умоление попросих коня и му казах: “Г-не! Пърличев гине! Дайте ми коня да ида в Дебър да туря пърст на очите му“; а он ми отговори: “Страх ми е да не в Дебър познаят ми коня“. Ето ти нашите защитници!

– Но ако у охридските първенци човеколюбието е угаснало, то поне у народа го има и у тукашните велможи ще го намерим.

– За то и донесох множество летници, достойни да красят Красовата трапеза. Но помни това, че ние като сме впаднали в ръце на неприятелите си, не можем намери у них ни четвъртата част на милостта, която ний би показали към тех, ако би те впаднали в ръце наши.

– В това уверен съм. Когато троянският шпионин, Долон, впадна в ръце Диомиду и тепло му се молеше да го отпусне за скъпоценен откуп, Диомид, ако и да беше му се предварително обещал, че нема да го убие, сурово му отговори; “Ако те отпусна сега, утре пак ти зло имаш да мислиш на гърците и да им вредиш с шпионството си или с копието си.“ Християнският закон осъжда такви жестокости; фанариотина обаче, ако и да е образ Христов, предпочита, както и всекога предпочел, елинския закон. Но дълги разговори нам не износи иди, работай, и не излагай се; а за мене ще се грижи и Бог, и святните.

Яким стисна ми ръката:

– Сбогом.

След малко дойде Емин и ми каза:

– На ти парите непокътнати, но не е добро да ти държиш при себе. Кому да ги предам? Кой тука ти е верен?

– Ти, и Господ, и Христо Чудо.

– Стига. – И Емин излезе с парите, народний дар, и след малко се върна.

– Ги предадох – каза – на Чудо. Он ми даде и тези зърна сухо гроз[д]е за лек. – И съвременно Емин отвори едно зърно, изтреби кокичките и ми го наложи на носа.

По цели нощи (през Рамазана турците ноця не спят) Сапунджиев и Чудо безсънни посещаваха по знатните и влиятелни аази и бейове, да ги смягчават, кого с умоление, кого със скокътни обещания, всичките с летници. На Дебърския владика Антима обещаха св. Климентовата митра и подариха 30 лири и скъп кожух.

– Лирите не ги приемам – каза он, – освен за да ги подаря, дето треба, за спасение на славния охридски поет!

Забележете, 1-во, че Антим, като албанец, и докле беше в Охрид, много пъти показва към мене знакове на любов (искрена или притворна, Бог знае), дето в “*Ἀρματωλός*“ бех похвалил неколко албански добродетели: 2-ро, че он горещо желаше да стане охридският митрополит.

Глава 27

Между това носът ми ужасно отече и болите беха нестърпими. Стенанията ли мои дотегнаха на жандармите, или ги обзе страх от зараза (Имаше в тъмниците заразителна болест), както и да е, тие ме изведоха из коуша и ме посадиха в тъмницата на катилите (злодейците) много по-лоша от охридската. Вонята беше несносна; погледът на новите ми другари – зверски – грозен. Стаята беше доста тесна и – о проклета дивост! – с камене постлана. Мангали с недогорели въглища скрацаваха дните на затворниците, които се надпреваряха кой от кого повече да се доближи до мангала.

– Боже мой! – прошепнах си, – как ще живея тука! По-добре смърт!

Един циганин ме посрещна и каза:

– Аз тука съм чауш, аз определям всекому местото. Кажми ми зашто си осъден.

– Отепах десет владици.

– Оооух! седи тука при мене – и ми подаде кахве.

Тутакси на кожата ми падна нечисто насекомо.

– Виж – каза ми циганина, – над нас живеят низами (солдати), от нас много по-нечисти: от там всеедно падат тези ...

– Ако и ние ще им пращаме по некое.

И се разсмеяха злодейците. Аз не се смеех: болите ми всека минута ставаха по-люти. Като усетих, че въздуха ни е отровен, обзърнах се и видех, че само през една треъгълна дупка, отворена на тъмничната врата, получавахме въздух, светлина и храна. Хлебовете даже за да промъкнат през нея, требваше да се преломят: не толко заради теснотата ѝ, колкото за да узнае стражата да не нешто се крие в них. Страстно стенех от боли и скърб, дето ме разлъчиха от внучето ми, когато Г. Х. Топеничар ме посети и ми подари дълъг шал (Зимата беше прелюта). Что он ми каза не разбрах – че засвири военната музика.

– Слава Богу – каза циганина, – дойде време да се поразходим. Ти, Сефедин, ще изнесеш днес кюпа навън. (У един кът на тъмницата имаше кюп, дето затворниците със скотско журчение изпушаха тънката си вода).

Сефедин биде послушен. Горко на вироглавите, които би дързнали да бъдат циганину непослушни. Едного непослушника он удари по глава със стомна и в миг го уби.

Като престана музиката, отключиха ни тъмничната врата, за да се поразходим или – по-точно – да удовлетворим неизбежните физиологически нужди, които накарали би най-горделивия човек да наведе чело и да се смири, ако би он имал най-мъничка частица от разум.

След неколко минути ето Х. Чудо пред мене.

– Не бой се! – каза он.

– Тая твоя дума е балсам, който услади всите ми боли и тъги.

- Боли ли те носа?
- Ужасно.
- Ако е възможно, да го видя.
- Заповедай! – Он отне наложеното зърно и каза:
- Слава Богу, раната узре и ще те избавя от гноя, който те мъчи – и съвременно стисна ми носа и материя протече изобилно.
- А бе татко! аз сега како повтор роден: ме лекували 23 атински доктори, но имам повече вера на християнството твое, нежели на науката нихна.
- Утре ще бъде по-харно, задутре още по-харно.
- Амин.
- Има още.
- Благослови!
- С Бога и с приятели ще ви спася от темница.
- Амин! – и му целовах десница.
- С Якими посетихме всите аази: всите нам благосклонни.
- Пречи ли Антим?
- Не бой се! Аз отговарям за него.

Тъй като се разговаряхме, внук ми пристъпи към нас със сложени ръце.

- Како си, вуйчо?
- Много по-добре. Ето вторий наш татко, който ден и ноц се труди за нас: целуни му десница.

Момчето целуна десница г-ну Чудови, после и мене.

- Ако те гледам така болен, аз ке умрам от жал,
- Търпение, Георгий! нека пострадаме малко. Сам Христос страдал за народ.
- Нема да страдате за много – каза Чудо, тако ми св. Климента, ке се спасите.
- Да му имам милостта; и на съне ми се яви он.
- Нема да заборава он ни вас, ни враговете ви. Пари имам, и Емин ми донесе много, и народа ще придаде многократно. Какво искате да вечерате? Имам да ви храня с баклави. Болен и пътник да не пости – казва законът.

Ни затвориха в тъмницата. Циганина почна да брои пари.

- От де толкова пари у циганина? – попитах некого си Трифона, който беше убил жена си, отчаяна курва.
- Не знаеш ли? Он ги граби в сред чаршия и после си ги дели с Адем-аа.
- Как това?
- Он е толкова изкусен в занаята си, чтото не можеш се сети когато те украднава.
- Ще дойде ден и за него... но какво наказание по-тежко от нашето?
- Искаш ли да ти разкажа подробно делата на всеки затворник?
- Крайно ще ме благодариш: овия пусти ноци, предълги, нескончаеми. Има време за сън, има и за разговор. Разговора е отрада на несчастните. Отягчение е многото сън, а при том нито можем спа.

Трифон почна да ми разказва ужасни истории, на които тука не им е местото. Боже мой! как спеха затворниците! Всекий от них наслаяше главата си на кълка на ближния си. 32 затворника тъй пренощеваха, докле слушах интересните биографии на другарите си. Тъй се минаха шест дена. Храна ни носеше, кога сам Чудо, кога калфата му Анастас Димзович. Често идеше и Яким. Материя от раната ми течеше изобилно. После внук ми се разболе – от скърб ли, от заразата ли... Но причини беха много.

Се градеха на къшлата неколко стаи недоградени. Всите затворници под конвой носеха от далеч материя за тази цел. Аз, како болен, бех лишен от тази спасителна разходка;

но след оправянието ми не ме оставиха да гния в тъмницата. Усетих животворното влияние на чистий въздух, но колкото аз печелех в здравие, толкова внук ми губеше. Късаше ми се сърцето, когато го изнасяха навън другарите му, държещи го за мишки. Главата му висеше над рамото, като чашка на увянал цвет; но и так ободрявах го с енергически думи, произнесени с оня хроматически тон, какъвто употребявах Омировите ирони, когато построявах на бой дружината си. Един вечер, като беше ми донесъл ястие А. Димзович и си отхождаше, видех през триъгълната дупка двама жандарми недостойни за името (че бяха облечени в арнаутска форма), които зеха да го бият немилостиво и извиках:

– Не бу сизден бе катиллееер катиллер?¹

От вика се огласи казармата и жандармите уплашени изпуснаха мъченическото момче: тие помислиха, може би, че некой чиновник им вика.

¹“Какво вършите, убийци с убийците!”

Глава 28

Отчаяно беше положението ми, но то имаше да стане триж хуже. Ни ожидаваха тежки изпитни: Якима затвори в една стая на къшлата, дето къс по къс прижива и погълна няколко писма, что имаше със себе.

Стига ли туй? Не! Никак! Утрента, във време на отпуска, видех и брата си Ивана и помислих си: “Еда ли право казваше Христо Танчев, че аз не мога победа Мелетия? Че аз с главата си не мога да скръша планина, планината ще ми скръши главата? Ето че врагът иска да затрие целата ни фамилия!” Страшно се отчаях, но на брата си показах съвършено спокойство, даже и шарлатански го ободрих с енергически думи и жестове.

- Кога ти тук?
- Един сувария ме доведе вчера пеш.
- Къде се намираш?
- В кауша.
- Защо ти в Дебър?
- Оплаках се на чорбаджиите ни, че тие са виновници на твоето несчастье, а тие ме изпратиха тука.
- Тие искали да докажат, че е истинско твоето против них обвинение, но бъди уверен, брате, че Бог ще ги порази, а нас ще избави.
- Бог да те почуе. На ти една кошуля.
- Благодаря! Како е нана?
- Много по-добре.
- Жив е Господ, бе хей!!

(А Иван може би икономически ми говореше както и за нему). След мало ни се заповеда да идем всекий на местото си.

- Погледвай малко Георгия: он е болен.
- Знам.

И се разстанахме. Влезох в тъмницата и седнах: “Боже! Боже! как ще бъде! Разлъчен от брата си, от внука си, от Якима... Всинца гинем! Да беха поне при мене“...

Струваше ми се, че калдармата ме дига нагоре като с лост, че стаята се върти около мене, че дошъл съм до изумление. От страха на тези симптоми сърцето ми буйно затупа, като да щеше да изскочи из гърдите ми. Встанах и пак седнах колената не ме крепеха. Съблекох си дрехите и се облекох в праната кошуля, която като че светлина разливаше от белина. Се чудиха злодейците на платът и на блескавината му. Симптомите изчезнаха: станах по-добре.

Глава 29

В такво бех положение, когато дойде Емин.

- Како си със здравието?
- Не много добро.
- Да ти доведам лекар;
- Не! Ти ще ми бъдеш лекар.
- Готов съм..
- От мои стърна ще напишеш силен арзохал на мютесарифина. Ще пишеш: коя е вината ни?
- Добро.
- Кой е обвинителят ни?
- Добро.
- Четири мъжи гинем в Дебър, затворени и несъдени.
- Предобро.
- Искаме да се представиме пред съдът.
- Много добро.
- Ако загинем, пашата има да дава ответ пред хора и пред Бога.
- Това не е добро, таки думи не чинит, но немай брига: арзохалът ке стане силен; аз сам ке го поднесам.
- Да ми си жив!

Емин написа прощението и го поднесе. Около полнощ ме повикаха. Като престъпих прага на съдилището, заколебах се.

- Ха, кяфир! – кадията каза, – преструва се на болен.
- Много съм болен, а брат ми и внук ми, може би и умрели са: има два дена, дето не ги виждам. Но Боже мой! Какво е това зло что ни нашло! Кому кога прегрешихме ние!...

На тези думи закипеха ми сълзите. Ме посадиха на истинтачний стол и поченаха ония нескончаеми писмени въпроси и отговори за име, презиме, звание, жителство, поданичество ... Че какво друго имаха да питат? Не знаеха ли тие невинността ми?

Пашата изважда една ръкописна моя тетрад и я подава на кадията, който как тоска, знаеше гърцкий. Кадията отвори тетрадката и зе да чете *οίνον, χύνων πίνον, Σειρήνων, δελφίνων*

- Что е това? – ме попита.

Му разправих, че това е сборник на рими (Още не знаех, че корана прокллина стихотворството, ако и да е и сам той Стихотворение). Кадията се обърна към мютесарифина и каза:

- Шухара имиш, т. е. стихотворец бил.

Тъй се минаха още 8 нощи, в които държах седем последователни истинтаки. В последните присъствоваше и внук ми, комуто здравето беше се поправило. Го обвиняваха за некаква си кореспонденция, что имал с брата си Коста в Румуния. Он отговори:

– Никога не съм му писал, но нито он ми писал.

В седмия истинтак пашата се опита да ме заплаши: изважда едно словце мое, писано на задимена хартия и изречено на изпитания, и ми казва гръмогласно:

– Сега те държа, бе яланджи!!

– Оооух! – отговорих и встанах (Това оооух! звучеше често в тъмницата и бех го научил).

– Тъй ли се отговаря на пашата? – каза ми писарят.

– И на султана тъй бих отговорил, ако би ме нарекъл яланджи. (Тука не ме излъга Омир, който казва: *Θαρσαλέος γάρ ἄνθρωπος ἐν πᾶσιν ἀρεῖνων*, т. е. дързновен мъж е все по-добър).

– В това слово ти си казал, че народа не е дължен да плаща на владиците.

– Това съм казал, това казвам и това ще казвам.

– И това е истината – каза Иляз-аа, който днес е Иляз паша (Бог да го възвишава).

– И аз зная това – казва пашата, – но не е простено да се казват пред народ раздразнителни думи.

– Грешил как човек – каза Иляз паша, – но против владиката, а не против Девлетата.

Тогава аз казах на пашата:

– Четири души гинем тука. Ако погинем аз и внук ми, да ти е пред Бога простено, но ако погинат брат ми и Сапунджиев, чедата им пред аллаха ще викат против вас. Ако сме виновати, погубете ни днес, ако ли не, ви осквърнявате Рамазана.

Пашата побледне. Стоех му над главата не как осъжден, а как судия. Мразех живота; и да не помисли некой си, че само тогава, т. е. заради злосчастията си, го замразих: ни в детството си, ни в юношеството си, ни в зрелостта си, ни в старостта си не оценявал съм живота. Ще поверват туй поне злосчастниците, ако не всички. Постоянно звучило в ушите ми изречението: *Ἐλεύθερος ὁ θανάτου καταφρονῶν*¹.

Юзбашията присъствоваше на истинтака и се чудеше: той мислеше, че ние сме за бесение, но пашата му заповеда да ме приеме в стаята си и он отговори: “Пеки, ефендим“ с приличното към старшия благоговение, което характеризира османлиите, без което тие би отдавна погинали, и ме отведе в стая си и ми посочи добро место за седение и спание. Но там удари ме в нос воня по-лоша от оная на злодейската тъмница. Стаята беше между двете най-смердни тъмници, в които бех поживел. За един миг се събраха там неколко жандарми. При огня стоеше блъскаво медниче, пълно с кахве: (Арнаутина пие 20 кахвета в 24 часа). По заповед на юзбашията се подаде кахве всем, и мене. Ако и да ми е запретиено кахвето, го приех (У османлиите ужасно нечто е да отхвърлиш каквото и да е прививание или поднесено нечто). В разговора юзбашията, като мислеше, че не разбиравам албанский язык, кава тези думи:

– Слушайте, бе синковци, турчина како слаб ми се види; ишала Господ не дава слабост на турчина, но мене така ми се види.

¹“Само свободният презира смъртта“

Глава 30

От слабости често излизах навън. Като ме гледаха злодейците: “ишала, пак ще се върнеш при нас“ казваха. Заповедано беше на некой си Оломан да ме съпровожда; за то обата роптаяха, когато исках да излеза. Омръзна ми смрадната стая. Взаимната умраза се увеличи, когато на един албанец, който на пук ми каза:

– На байрам ишала ще се ринем в Охрид и ще го пленим целичък.

Отговорих по арнаутски:

- Мо м'чаа кокън, т. е. не цеши ми главата.

Живота беше ми омързал. Кахвето ме раздражаваше. Страдах от нервите. Говорех открито и продързливо. Една заран излезох на вън сам: Оломан не беше тука. Като се върнах в смрадната стая, не могах да не изкажа отвращението си с възклицание: “По си кенеф“ Юзбашията се събуди, повика един жандарма и му каза.

– Вземи ового и постави го у катилите на место, дето да нема въшки.

То значеше: на най-лошавото место. И он ме постави у най-отдалечений кът на злодейската стая, дето преди два дена беше умрел един злосторник от темничний тифус. Смахове и радости у злодейците, что съм се върнал при них, както ми кобеа. Утрента бидох преместен в тъмницата на длъжниците, която в ничто не се различаваше от катилската, освен в това, че имаше един прозорец и не беше с камение постлана. Там поне имахме утешението да си се разговаряме жарко със сестрича си и да утешаваме друг друга. Напрасно предлагах на новите си другари да отварят понекога прозореца: те беа почти всички скъдно облечени и нито разбираха, что е обновление въздуха.

За зла чест, там имаше един ефендия, който ноця по цели часове лявкаше безконечни молитви, като поставеше предварително пред себе една пласка дъсчица. Он беше ненавистен и презрен пред всичките затворници.

Вобщо живота тука беше ми по-сносен, но след два дена се разболех. Когато всинца се тресеа от студ, телото ми затле от огнена треска, която ме углъби в непрекъснат сън. Писано беше на внука ми да гледа страданията ми и над мене да кръши пърстите си. Неизвестно ми е колко дена тъй боледовах; но когато в едно послабление на треската дойдох в съзнание, се намерих пак у катилите. Там ми се извести, че брата ми освободили не за друго, освен защото беше опасно болен (зараза върлуваше); че Х. Чудо го приел у себе; че братовата ми болест се задала в час и на тоя евангелский мъж и на калфата му А. Димзовича.

Глава 31

Слушах тези известия тъй безчувствено, като човек навикнал да слуша всеедно злосчастия за себе си и за своите си, но знаете ли как достигах до вратата, за да ги слушам? Требваше да премина разстояние от шест метра. Колената ми трепереха. Почти на всяка стъпка падах над затворниците, които лежеха (дене спеха). Сам себе не вервах, че телото ми се изнурило и че нозете ми не могат ме крепи. После стана ропот против мене от стърна на злодейците и принуден бех да ида при посетителите си четвероножички.

Помня едно събитие, което доказва, че тога и умствените ми сили беха ослабнали; не че само мозъка беше ми поразила треската – всичкото ми тело страдаше.

Между другите рамазански увеселения, една вечер, докле спех, един от злосторниците беше се облекъл в женски дрехи. Смеховете беха общи: от них се събудих и видех мнозина да докачат притворната жена. Тя уж подбегваше и се оплакваше от докачителите си. Като късоглед, не познах това лице и се запрегнах на силна проповед за чистотата на нравите, която – особено в Албания – се счита за първа Божия заповед. Циганина, явно за смех, щипна силно причинената жена и тя извика уж от боли. Тогава се разви у мене донкихотский дух: встанах за защита на невинно-угнетената слабост! Како безсилна котка, когато се боре със силен пес, прибегава до дърво или зид и се изправя на задните нозе, опирайки гърба о прибежището си, а предните държи възвишени и готови в защита и се ринува решително въз песа, за да наложи на главата му остриите си нозти – такъв бех аз пред огромнаго циганина. Опрех гърба си о зидът, возвисих изсъхналите си ръце на бой и му извиках:

– Лене се дотврас, т.е. остави я, зачтото ще те убия.

Но само в гласа беше силата ми и като не можех аз него да нападам, той ме напада. Се спуснах на него като бездушно тело: ръцете ми паднаха на рамената му, главата ми – на гръдите му, а нозете ми останаха дето си беха. Мнозина затворници обиколиха чаушина и го молиха да покаже милост към несчастието. А он не само милост показа, но и играта прекрати.

Още неколко дена, и аз бих свършил попрището си. На утрента Наум Кумев:

– Радвай се – ми каза, – дойдоха от Охрид седем старици, от всека махала по един, и носят със себе доволно пари и всенародни умолителни прошения за освобождението ви. Би плакал ти да чуеш, колко те са страдали на пъти от снегове и виелици. На Антима подариха 39 лири и един скъпоценен кожух и обещаха му се да го възвисят на св. Климентовий престол. Утре имаме Божик и Антим ще ви освободи: ако ние не уважаваме турските празници, турците уважават нашите... Знаеш ли? Якимовата невеста роди сина.

– Слава Богу! Како го кръстиха?

– Григор.

– Да е жив, вековит! (Григор е сега второкласен ученик).

Вечерта, заслога на Рождество Христово, чух гласа на Антима. Незабавно се отвори вратата и двама охридяне – Евтим Мушмов и Наум Кумев – дойдоха при мене, ме взеха за мишки и ме извлекоха навън. На излизанието ми циганина не заборава да вмъкне пръстите си, показателя и средния, в джеба ми тъй изкусно, чтото едва го усетих. Ничто не му казах, че и в джеба ми ничто нямаше.

Глава 32

Целунах десницата на мнимия си освободител. Казвам го мним, защото он не ме избави ради невинността ми, но ради обещанията и подарците, а особено [за гдето] в “Αρχιτωλός“ похвалил бех албанците. Както и да е, он ни избави и немам право да изследвам приятел ли ни беше он, или враг. Он ме установи в една чистичка стая на митрополията си (която после турците доведоха на прах и пепел целичка).

Внук ми се оттегли на хан. “Боже! – си мислех аз, – зашто внук ми не е приет тука?... Не може ли Антим с едно кахве да ме отрови?”

Там пиех вода, каквато, уверявам, нема по целий свет – вода, която аз предпочитах пред баснословния нектар; вода, която нашите химици са длъжни да изпитат; вода, която прави всите дебряни философи (в Дебър нема идиоти).

Антим не ме лиши никога от собствената си трапеза. Сам от служеше дебърско вино, несравнено по-добро от охридското (Дебър е вулканическо место). Аз предпочитах митрополийската вода. Утро и вечер заедно с Антима четехме надлежното последование и след свършванието правех му три поклони и целувах му десница. – Достопохвално е – казваше он – вашето чтение и пение.

– Бог ме порази – му казвах. – Ἐν τῷ θλίβεσθαί με ἐκέκραξά σοι Κύριε = виегда стужати ми, въззвахъ къ тебе Господи.¹

И он се смееше смех неугасен, уморителен. Он нито можеше помисли, че аз му сериозно говоря. Он ме прати на прочутите дебърски топли бани наедно с един от слугите си, който ме оми.

Не помня добре, третий ли или четвъртий ден след Рожд[ество] Христово беше, когато Антим направи великолепен пир на всите влиятелни в Дебър личности. Чини ми се, че тоя пир замести парите, които Антим се обричаше да даде всекому от них за освободението ми. След вечерята, или както би Омир казал, като се удоволиха всички от ястие и питие, Антим зе да им разправя как съм направил едно добро стихотворение, как в него похвалил съм шкипитарите (соколите), как делото ми направило шум в Гърция, как се венчало и т. н. Особено той настояваше да им разясни стихът:

“ἵνα γνῶρίση ἕχαστος“ . . .

– Ей завалли! – казваха гостите.

После свободен бех да излизам и на разходка. В чаршия срещнах злодейцата Даута, свободен. Ходът му беше чудесен: когато щеше да дигне десний крак; он клонеше телото напред, а ногата движеше назад и я издигаше чрезмерно, грозно. Притекох да го поздравя със свободата. Тъй като бех познат като убийца на 10 владици, он ми стори чест да ме прегърне три пъти.

¹“Когато се намирам в скръб, призовавам те, Господи“.

- Тако ти приятелство, Дауте, не дигай ногата толко високо.
- Не знаеш ли че 15 години носил съм пранги?
- Не можеш ли да я постелеш как другата?
- Не мохам.
- Ногата е твоя: можеш да ѝ повелиш.
- Не мохам.

Се чудих – тъй порока еднаж вкоренен, веч не се изкоренява.

Един ден, заедно с Георгия Манчев, като се връцахме от посещение на болните ми другари, които беха пренесени у една гостилница, едно дебрянче зе да хвърля камене въз нас и удари даже Манчева по крака. Като се пооправих малко, потърсих и получих позволение да посетя великолепната общежителна обител на св. Иоанна Предтеча. Ме възхити там звучното славянско чтение. Се чудих как то в Дебър, Кърчово и Прилеп се упазило, а в Охрид изчезнало.

На 15 януари 1869 предадоха ми книгите и ръкописите. Какво да видиш! В них намерих и чужди книги, способни да компрометират и целий град пред правителството: българска и сърбска истории; разговор на пет офицери, които си разделят Турската империя, и военни упражнения (книга, която знаех, че принадлежи на охридския доктор Вилара, янинец).

Глава 33

На 16 същяго търгнахме от Дебър, всички заедно, със старните. На 18 същяго, празник на св. Атанасия, домашний наш патрон, стигнахме в Охрид весели и здрави, освен брата ми и внука ми, които беха болни.

– Виж, майко, св. Атанас и св. Климент ни доведоха живи...

Трапезата беше ставена, но преди да седнем, се прибрахме пред иконата, се кланяхме и плакахме, славеци Бога и светиите му св. Климента и св. Атанаса, комуто и паметта вършихме. После седнахме и се веселихме, преди всека здравица молеци св. Атанаса да пази от зло вси християни, а най-после и нас, да подари здравице на болните (внук ми болен, нито можа да ни дойде в гости).

Стига ли туй? – Не. На 20 същяго друга заповед от Дебър – да идем пак аз и внук ми под конвой. Внука ми не дързнаха да го вземат, че беше опасно болен и от насекоми изнурен. Вместо него се реши в охридский меджлис да иде майка му, 12 години по възрастна от мене. Със себе взе она и зълва си, като остави други жени да пригледат сестрича ми. Тази нагла обид ме порази повече от всите мои злосчастия взети наедно. На пъти срещнахме г-на Х. Чудов, който изнурен от тифуса идеше за в Охрид.

– Със здравие!

Он не отговори, но може би, нито чу. Исках да слеза от коня, да го прегърна, да го разпитам, но не ми се позволи.

Отведоха ме на къшла; а жените на митрополия: Требвало да платим още 20 бели межидии обещани, а не платени. Ги платих и сестра ми отиде си в Охрид свободна. Мене ме отведоха пак на митрополия под извет, че требва да се допълнят истинтаците. Истинтак никакъв не стана, но останах в митрополията още три месеца. Защо ли? За ничто друго, освен за да се не извърши въвожданието на българский язык в Охрид.

Когато към средата на априлия върнах се в Охрид, майка не ме позна: бех станал много здрав и двойно по-пълен, отколкото прежде бех. Извъргнахме елинский язык, когото беха пак възцарили във времето на мъките ни. Въведохме българский. Се появи ново мнение, ново стремление, нов живот. Антонаки умре от яда. Изгнахме Мелетия. Жнахме онова, что беше отдавна сеяно. За кратко време от гонителите ни ни един не остана жив: всите погинаха почти същевременно, както Пенелопините обръчници, на които ориснината беше обречла да гинат всички в един ден. Правдата възтържествова победата беше свършенна.

Глава 34

След победата незабавно се приготвихме на сватба. Поправихме дедовата си къща. Ако и да не съм никак нарочит към обществен живот; ако и да знаех, че Исус Христос и изрично, и с собствен си пример, препоръчва безбрачието; ако и да знаех, че св. апостол Павел казва: “Добро е бракът, но по-добро е безбрачието“; ако и да знаех, че който иска да се посвети на отечеството, треба да е безбрачен: като на пук обаче на мъчителите си – се ожених.

На всеки българин желая да има домакия, како моята; но верно е, че бих бил по-полезен на отечеството, ако бих останал свободен.

В сватбата, почти за първий път, вкусихме вино, без което после не можехме, нито можем. Моля юношите да помислят колко навикът е опасен.

Понеже в Охрид никоя къща не е без лозие, шест месеца след сватбата изкоренихме старото си лозие и насадихме ново. Според обичая поканихме в гости работниците, които работиха даром. Тоя е първий път, дето се изпея песента:

*Хиляда и седем стотин шестдесет и второ лето
в Охрида от Цариграда доиџл Салаор.
Се представил пред Арсеня наша Патрика честнаго
и му рекъл слово горко, слово жалостно:
“Царска веля е да тѣргнеш денеска за в’Цариграда,
на тебе от върли гѣрци голем поплак е.“
Сѣбрал Патрик свое стадо в цѣрква святей Климентова,
благослов му дал последен, рѣце заплетил.
Дѣлго време хлицал стѣрец во мѣлчане всенародно
и по бела брада ронил сѣлзи горещи.
“Слушайте ме, мили чада, аз ќе ида в’Цариграда.
на мене от върли гѣрци голем поплак е.
Грѣцкиѣ Патрик ќе ни строши славна Охридска столица
и мене до смѣрт ќе дѣржи в заточение.
Ќе прати владици гѣрци – лицем светци, сѣрцем вѣлци,
ќе ви давят, ќе ви стрижат, ќе мѣлзят до крѣв.
Меѣю народа ќе сеят несѣгласе и раздори,
да се мрази син со татка и со брата брат.
И ќе вижнете до Бога, и крило не ќе најдете,
смирени ќе наведете глава до земи.
Ќе ми бѣдете сираци; така било написано:
елате ми да ви гушна за последен пѣт.“
Чѣрна тѣга поразила старо, младо, мѣжси, жени,
вси со рѣце заплетени сѣлзи проливат.
Той ги гушка, тие тѣжни му целуват десна рѣка,*

*и от рзка как от извор сълзи се леят.
Вяхнал Патрик бърза коня и неволно упътил се.
Тога гръмккй плач народен небо процепил.
Умилил се честний Патрик, свалил шапка навезана,
погледнал на сино небо, люто прокълнал:
“Ох! послушай, милий Боже! Хаир никога да нема
Стамче бей и Буяр Лигдо, Нейко чељеби.“
Милостивий Бог послушал патричка гореща клетва:
слава нхна, семе нхно погубил со шум
и сега во куки нхни ткае паяк паячина
и на пусти стрехи нхни хукат хутове.*

Сълзи потекоха из очите на гостите, не толко от стойността на стиховете, колкото от страстта, с която се изпеяха. Тая песен ни помогна в изкоренението гърцизма много повече от всичките ни прежни подвизи.

Глава 35

Не минаха много месеци, когато почетените членове на цариградското “Читалище“ ме поканиха да превода Илиадата.

В оговор писах им: “Ще скратя: многож Омир спи: Indignor quandoque bonus dormitat Homerus: ще превода само блестящите страници на Илиадата и ще ги съединя така, чтото да съставят нешто си цело.“ Ми отговориха, че с въстърг приимат предложението ми и заедно с отговора ми пратиха “Греческо-русский словарь“ и Гнедичевата “Илиада“ (Бех, както и днес още съм слаб в българский язык). Като отворих словаря и видех, че думата “ἄταφος“ е преведена “несхороненный“, не ми се ареса никак и на полът на книгата при думата “ἄταφος“ приписах “безгробный“.

Превождах на българский не както щех, но както можех. Уморен от превода, четех руски стихотворения, които намерих у покойника Димитрия П. Захариовича. Несчастие, что немах български книги: жедно вникнах в руските и чтом намирах дума поетическа или кратка, или звучна, или нова за ушите ми, я приписвах в словаря при гърцката дума, на която съответствуваше.

Тъй на[пример] при думата “καταβάλλω“ приписал съм – синоними: обори, разори, погуби, сби, свъргна, свали, снесе, срази, низрина, низложи, опружи, срази, борит дървеса, поникна град, поражен страхом, повержен, опрокинат, разсицлет, сорва, отвали, уложи, в прах обрати, ниспровергна, сна (съсна) срина, обруши, разсипа, низложи, разгроми (град не устоял), преврати и т. н.

Почти ни една страница в тоя словарь нема без мои бележки. Ден из ден духът на руский язык ставаше ми по знаком и тъй като не можех писа по българский, записах по старобългарский. Но преди да усвоя новий стил, се яви в браилското “Периодическо списание“ една критика против незнанието ми да употребявам препинателните знакове и против неточний мой превод (че скращавах). Критикът писа дълго против мене – не требаше толкова. Тъй като искаше да ме порази и да препоръча своя превод, можеше да каже само туй: “Пърличев не знае българский“ и тогава аз наистина бих бил поражен; но за жалост има критици, които не само са несправедливи, но и се явяват на светът само за туй – да се нарекат критици. Името “критик“ е най-сладкозвучното име на светът; и един bachelor иска да бъде критик, както и един къптия иска да пуши тютюн. Добрий, просвещений критик не само указва на недостатъците, но и ги поправя. Само таквий може да бъде достоин за священото име критик. А да ти казва критик, че в стихотворение, ти или словослагателят твой; сте сгрешили в употреблението на удивителний знак; да ти казва, че неточно превождаш, когато ти, чрез печата, тръбиш пред целий свет, че преводът ще бъде свободен и скратен – това вече не е ли несносен шарлатанизъм? Като видех тази критика, казах си: “Ще направя друга Илиада.“ Зех целата българска “Илиада“ и я хвърлих в очага; и тутакси я полиза огънят. Само двете първи песни останаха печатани в пер. спис. “Читалище“.

Сега веч почнах да превождам по другий стил и употребих всите падежи и причастия.

Нап[ример]:

*Пей ми, музо, гнев неукротимий
Ахилея Пелеева сина;
гнев, кой гъркъм много бед устрои,
в ад низринал много души иройских,
плот их сделал псов и птиц игранем:
Зевсова ся воля съвършала.*

Зная, че тоя превод не мирише много на българский, но тъй като съм слаб на българский, той не можеше да стане инакъв.

Глава 36

В последните години на църковния въпрос, когато охридяне беха отчаяни и материално обезсилени, не само плата не получихме, но според силите си и подпомагахме на господата: Илия Чобанов, Петра Огненов и Коста Размов, които на свой смет пращаха в Цариград нужните депеша и целий си имот изгубиха в подвига.

На 1874, когато приближаваше времето да посрещнем първия бълг[арски] митрополит Натанаила, съставих една песен, която вмещавам тука не заради достоинството ѝ, но за да покажа как после Натанаил ме възнагради:

*Бога вишняго да славим и честитаго царя
и със радост да посрещнем добраго ни пастиря
Како прежде Богом пратен Моисей за Израил,
така сега царем пратен пастир наш Натанаил.
Окаянному народу врата рая отворил,
горки сълзи стогодишни во вселъе претворил,
Сега кости миросани Паурика Арсения
веселят ся българскаго ради възкресания,
добре ни дошъл си, Отче, слава нам и лепота!
Посетил си народ скърбен, что лежал во тьмнота.
Наши дрехи великденски пред тебе би постлали,
но нам пастири лъжевени дрехи не оставили.
Пред стопи твои, Владико, цветя би усеяли,
но, под зверско им дишенъе; цветя нам овенали.*

Как стана посрещанието му, какво беше владикуванието му, кои беха погрешките му, как откровено го обличавахме – тука не му е местато да описвам. Ще кажа само туй: до тогава бех служил в Охрид 15 годин последователно, но още в първата година на Натанаиловото владикувание училището се разори, учениците се разпърснаха и аз бидох принуден да се условия в Месокастро (махалско в Охрид училище). Там служих две години. Но и там Натанаил не ме остави в спокойство: он прати своя заштие, грозен дебриянин, турчин вѳоръжен, който ме хвана за мишка и при писковете на учениците ми ме сведе по стръмната стълба. Месокастраните същия час отидоха на митрополия и казаха Натанаилу.

– Немаш работа с даскалът наш. Ако не можеш да отвориш училище, баре не затвори.

И ме поставиха пак на седалището ми. Им служих още една година. Изпитанията станаха тържествени. Никога не съм бил толкова благодарен от успехите на учениците си, колкото тези три години. Натанаил присъствуваше и искаше да засрами учениците ми. Ученикът (сега учител) Аргир се изпитваше.

– До де стигнахте в аритметиката?

– До край.

Натанаил отвори числителницата (Данова) и показа с пърст на ученика правоъглен триъгълник, украсен с квадратчета, които доказват, че квадрат на ипотенузата е равен със сборът на квадратите на другите две страни, и го попита:

– Что са тези пенджери?

Аргир каза и доказа. След него Дуле Гьоршев доказа поразителните свойства на геометрическата съразмерност и т. н. Натанаил, като виде, че всите учители похвалиха делото ми, опита едного ученика от IV отделение:

– Зачто се туря запята между *Възлюбленнаго сина* и *Исаака*?

– Тоя урок не е негов – казах аз, – но е урок на класните ученици и то доказва, че не е твоя работа да изпитваш.

Секретаринът Натанаилов, Стоянчо, жител щипский или скопский (не помня добре), му мигна с очите и го отведе от салата на изпитанията. На благочестивите месокастри Натанаил се оплака, че аз съм го изпъдил из училището: тие го поверваха. Това беше истина, на която те беха очевидци, но не знаеха всите причини на тази постъпка. И тъй дадох си оставката, както и в словото си преди изпитанията бех си я дал.

Колко чудно е, че отечеството, което никога и никъде не оценява синовете си, и гърцкият владика Мелетий, най-непримиримий мой враг, цели 18 години търпели моите уроци, проповеди, мъмрения и укори, и никога не ме изпъдили, а първий българский митрополит, очакваний Месий, безчестно изпъжда Пърличева от татковината му.

Глава 37

Реших се да отърся прахът от нозете си и да ида в София, дето, според писмото на г-на В. Диамандиева, мнозина родолюбци ме канили да се заловя за каквато и да е литературска работа и ми обещаваха всекакви улеснения и помощи. Решението беше твърдо, но средства за пътуване ми липсуваха.

Какво да се прави? Се услових в Струга. Там припомних си ветхата бедност и икономия и, благодарение на г-на Йосифа Кавачов, в една година спестих 4300 гроша. Две хиляди оставих дома, с другите две търгнах за в София. Там родолюбците, които ме канеха, станаха невидни, но Бурмовий кабинет ме назначи за класний наставник и преподавател на елинский язык в Габровската гимназия. Беше (ако добре помня) учебната година 1879/80. Там, както и на всекъде, заради късогледиято си, не добих приятели. Следующата година се запреха язиците латинский и елинский, за преподавател на които бех нарочно пратен (Гимназията стана от класическа реална), и аз се поканих за помощник в Народната библиотека.

Чтом влезох в това здание, се уплаших от мрачността и влажността му и първата ми работа беше да си дам оставката. Два месеца чаках отговор на прошениято си, но и буйно работих. На всичките книги в Народната библиотека (освен ония, что беха в читалищната стая), изписах заглавията. Заповедано беше да се означа на всека книга “авторът“, “науката“, с която той се занимава, “годината и градът“, дето се издаде, “числото на страниците ѝ и на томовете ѝ“, “дали тя е една, или двойна, или тройна“. Преди да свърша мудната си работа, очите ми заболеха от постоянното пишене. Най-после г-н Гюзелев, с увеличение на платата ми, ме прати за учител в Битоля, дето и сам желая да ида. Във втората година на учителствуйанието ми в Битоля св. Екзарх благоволи да увеличи платата ми още с 630 франка, а следующата ме назначи в отечеството ми, дето животът за мене беше невозможен: охридяни възроптаха, дето аз получавам четвероратно повече, отколкото те ми плащаха. Миналата година, както и настоящата 1884/5 учителствувам в Солун, се наслаждавам с добро здравие и с възпоминанието на страданията си, и се надевам, че Бог нема да допусне да оставя за скоро службата си.

Но и днес още, проста среща с който и да е жандарма, или просто напомнювание звуковете на една арнаутска пееен, която често звучеше в къшлата, ми причиняват тръпки, отвращение, ужас.

Солун, 16 април 1884 – 1 майя 1885.

Конец